

ISSN : 0368-4199

VOLUME No. - 51; Issue No. 1 of 2018

JOURNAL OF SHIVAJI UNIVERSITY

(HUMANITIES & SOCIAL SCIENCES)

(Double blind and peer reviewed)

SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR

JOURNAL OF SHIVAJI UNIVERSITY

(Humanities and Social Sciences)

ISSN: 0368-4199

VOLUME No. - 51; Issue No. 1 of 2018

EDITORIAL BOARD OF THE JOURNAL

Prof. (Dr.) D. B. Shinde

Chairman

Hon'ble Vice-Chancellor, Shivaji University, Kolhapur

Prof. (Dr.) D. T. Shirke

Hon'ble Pro- Vice-Chancellor, Shivaji University, Kolhapur

Prof. (Dr.) M. S. Deshmukh

Managing Editor

Department of Economics, Shivaji University, Kolhapur

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD

Prof. (Dr.) Bharati Patil

Dean, Faculty of Humanities & Social Sciences,
Shivaji University, Kolhapur

Prof. (Dr.) V. B. Kakade

Department of Economics,
Shivaji University, Kolhapur

Prof. (Dr.) Rajan Gavas

Head, Department of Marathi,
Shivaji University, Kolhapur

Prof. (Dr.) P. S. Patankar

Head, Department of Education,
Shivaji University, Kolhapur

Prof. (Dr.) A. M. Gurav

Dean, Faculty of Commerce & Management,
Shivaji University, Kolhapur

Prof. (Dr.) Jagan Karade

Head, Department of Sociology,
Shivaji University, Kolhapur

Prof. (Dr.) C. A. Langare

Head, Department of English,
Shivaji University, Kolhapur

Dr. Namita Khot

Director, Knowledge Resource Center,
Shivaji University, Kolhapur

JOURNAL OF SHIVAJI UNIVERSITY

(Humanities & Social Sciences)
(Double blind and peer reviewed)
(ISSN: 0368-4199)

VOL. No. 51

**Issue No. 1
of 2018**

SHIVAJI UNIVERSITY
KOLHAPUR – 416 004 (INDIA)

--- Contact Details ---

Prof. (Dr.) M. S. Deshmukh
Managing Editor,
Journal of Shivaji University
(Humanities and Social Sciences),
Department of Economics,
Shivaji University, Kolhapur - 416004
E-mail: editorjsu@unishivaji.ac.in
Phone: 0231- 2609179 / 80
Website: <http://www.unishivaji.ac.in/journals/>

Disclaimer

The views expressed in the articles included in this volume are those of respective authors and the Editorial Board and Publisher of the journal are not responsible for the same. The articles published in this Journal of Shivaji University (Humanities and Social Sciences), is subject to copy right of the publisher. No material can be reproduced without prior permission of the publisher.

© SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR
ISSN: 0368-4199

Published by:

Prof. Dr. V. D. Nandavadekar
Registrar,
Shivaji University Kolhapur.

Printed by:

Press Superintendent,
Shivaji University Press,
KOLHAPUR – 416004

Year of Publication: June, 2018

(The Managing Editor, on behalf of the Editorial Board of the Journal of Shivaji University (Humanities and Social Sciences) Volume No - 51: Issue - 1 of 2018; wishes to express his thanks to the contributing authors and the experts for acting as referees for the papers included in this volume.)

CONTENT

Sr. No.	Title	Page No.
1.	महाराष्ट्रातील सिंचन प्रकल्प पुनर्वसन समस्या व सिंचन प्रकल्पांची व्यवहार्यता : स्थल वास्तव परीपेक्षातून एक संक्षिप्त टिपण <i>ज्ञानदेव तळुले, महादेव देशमुख, विजय ककडे</i>	1 - 23
2.	UNDERSTANDING THE CREATION OF NEW STATES <i>Chaketi Raju</i>	24 - 32
3.	GREEN ECONOMY IN DEVELOPING COUNTRIES: AN ANALYTICAL STUDY <i>P. S. Kamble, Vishal Vishnu Ovhal</i>	33 - 48
4.	विद्यार्थ्यांचा सामाजिक विकास : सद्यस्थिती व अपेक्षा <i>नगिना सुभाष माळी, पी. एस. पाटणकर</i>	49 - 57
5.	A STUDY OF INDIAN FESTIVALS WITH SPECIAL REFERENCE TO DR. B. R. AMBEDKAR BIRTH ANNIVERSARY AND CONSTITUTION DAY <i>Sushil Bhimrao Bansode</i>	58 - 68
6.	CONTOURS OF RESERVATIONS AT POST GRADUATE EDUCATION: JUDICIAL PERSPECTIVES <i>Anup Vitthal Naravane</i>	69 - 81

1. महाराष्ट्रातील सिंचन प्रकल्प पुनर्वसन समस्या व सिंचन प्रकल्पांची व्यवहार्यता:

स्थल वास्तव परीपेक्षातून एक संक्षिप्त टिपण

ज्ञानदेव तळुले^१, महादेव देशमुख^२, विजय ककडे^३

गोषवारा:

महाराष्ट्रातील लघु, मध्यम आणि मोठ्या धरणांची संख्या, पाटबंधारे खात्यातील गुंतवणूक आणि पाटबंधारे खात्यातील कार्यस्त मानवी श्रमाचा विचार केला तर राज्याचा जलसिंचन विभाग देशात सर्वात मोठा असल्याचे निष्पन्न होते. देशातील एकूण मोठ्या प्रकल्पांपैकी ३६ टक्के सिंचन प्रकल्प महाराष्ट्रात आहेत. परंतु राज्यातील स्थूल पिकक्षेत्राच्या (GCA) फक्त १८ टक्के एवढेच क्षेत्र सिंचनाखाली असणे हे एक विदारक वास्तव आहे. म्हणजेच देशातील सर्वाधिक गुंतवणूक आणि धरणांची महत्तम संख्या असलेल्या राज्याचे सिंचन क्षेत्र इतर राज्यांच्या व राष्ट्रीय सरसरीच्या तुलनेत देशात कमी असल्याचे दिसून येते (नारायणमुर्ती, २०१३). राष्ट्रीय जल आयोगाच्या अहवालानुसार राज्यातील मध्यम आणि मोठ्या पाटबंधारे प्रकल्पांच्या जल उपयोग क्षमतेची राष्ट्रीय जल उपयोग क्षमतेशी तुलना केली तर अत्यंत असमाधानकारक किंवा किमान पातळीवर असल्याचे दिसून येते. याकरिता बेभरोशी पर्जन्यमानालाच फक्त दोष देता येणे शक्य नाही. तर वर्षानुवर्षे कारक ठरलेल्या इतर कारणांचाही यासंबंधी उहापोह करावा लागेल. याचे महत्वाचे कारण राज्यातील अनावश्यक पिक पध्दती होय. राज्यात पाण्याचे दुर्भिक्ष असूनही ऊस लागवडीखालील क्षेत्रात सातत्याने वाढ होत असल्याचा अनुभव आहे. सन १९७१-७२ ते सन २०११-१२ च्या दरम्यान महाराष्ट्रातील ऊस लागवडीखालील क्षेत्र सहा पटींनी वाढले आहे (किता, २०१३). याच काळात देश पातळीवर मात्र ऊस पिकाखालील क्षेत्रात झालेली वाढ १.७८ पट एवढी सिमित असल्याचे दिसून आले. परिणामे ३.५ टक्के ऊसाखालील क्षेत्र राज्यातील ६० टक्के पाणी वापरते अशी स्थिती निर्माण झाली आहे. अशी परिस्थिती असल्याने महाराष्ट्रातील जल उत्पादकता अत्यंत किमान पातळीवर राहिली. उत्तरप्रदेशाची जल उत्पादकता महाराष्ट्रापेक्षा १०६ टक्के अधिक आहे (CAG, २०१२). प्रति किलो साखर उत्पादनाकरिता उत्तर प्रदेशपेक्षा महाराष्ट्रात १००० लिटर अधिक पाण्याचा वापर केला जातो. याची प्रमुख कारणे राज्यातील सिंचन पध्दती आणि अनियंत्रित पाणी वापरात सापडतात. महाराष्ट्र जल व सिंचन आयोगाच्या (सन १९९९) अहवालानुसार सन १९३० पर्यंत राज्यातील गोदावरी, तापी व कृष्णा खोऱ्यात पाण्याचा तुटवडा अधिक प्रमाणत भासू शकतो. एकंदरीत काय तर महाराष्ट्राची कृषी व जल अर्थव्यवस्था एकंदरीतच अकार्यक्षम राहिल्याचे सिध्द होते. अशा प्रकारची सरकार निर्मित सिंचन व्यवस्थेची अकार्यक्षमता एका बाजूला असताना विदर्भात एकूण १.२८ लक्ष हेक्टर सिंचन क्षमता धारित जवळपास ७००० मालगुजारी तळी दुरुस्तीच्या प्रतिकेत आहेत. त्याकडे मात्र सर्वदूर दुर्लक्ष झाल्याने विदर्भाच्या सिंचनक्षमतेवर गंभीर मर्यादा आल्या आहेत. याचे प्रमुख कारण म्हणजे एकूण वित्तिय तुट ४७.६० टक्क्यांपर्यंत पोहचली आहे. (केळकर अहवाल, २०१३). पर्यायाने विदर्भाच्या एकूण जलसिंचन तुटीचे प्रमाण सुद्धा ३५.२६ टक्क्यांपर्यंत पोहोचले (केळकर अहवाल, २०१३).

सुचक शब्द : सिंचन, पुनर्वसन, लाभधारक, जल व्यवस्थापन

प्रास्ताविक:

हिरण्यकेशी सर्फनाला मध्यम सिंचन प्रकल्प ऑक्टोबर १९९८ पासून प्रलंबित असून प्रलंबनाची प्रमुख कारणे प्रकल्पग्रस्तांचे पुनर्वसन, पुर्नस्थापन व प्रकल्पबाधित शेतजमीनी आणि इतर मालमत्तांच्या मोबदल्यांशी निगडीत आहेत. एकूणच प्रकल्पबाधितांचे भविष्य व जीवनमान आणि उदरनिर्वाहाचा प्रश्न उपस्थित झाल्याने मौजे पारपोली, पारपोली गावठाण व मौजे खेडगे येथील प्रकल्पबाधितांनी सातत्याने आपला विरोध दर्शविल्यामुळे प्रकल्पाचे काम गेली वीस वर्षे

^१ प्राध्यापक व विभागप्रमुख अर्थशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, ४१६ ००४ (महाराष्ट्र), भारत E-mail: dnyanshrinit@gmail.com, contact: +91 – 9423750555.

^२ प्राध्यापक, अर्थशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, ४१६ ००४ (महाराष्ट्र), भारत E-mail: deshmuks@gmail.com, contact: +91 – 9869276265.

^३ प्राध्यापक, अर्थशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, ४१६ ००४ (महाराष्ट्र), भारत E-mail: vijay382000@gmail.com, contact: +91 – 9422423941.

प्रलंबित आहे. या विरोधामुळे प्रकल्पाची इतर कामे जरी पूर्ण झाली असली तरी घळभरणीचे काम पूर्ण करून प्रकल्पात पाणी अडवीने बाकी असल्याने व सततच्या विलंबामुळे प्रकल्पाचा व्ययसुद्धा अनेकपटींनी वाढून ७०० कोटी रूपयांपेक्षा जास्त झाला आहे. मौजे पारपोली व पारपोली गावठाण येथील लोकवस्ती व जमिनी आणि मौजे खेडगे येथील शेतजमीनी प्रकल्पाच्या बुडीत क्षेत्रात जावून या सर्व बहुतांशी शेतकरी असलेल्या कुटुंबांच्या उदरनिर्वाहाचा प्रश्न गंभीर असल्यामुळे या सर्व कुटुंबांचा प्रकल्पास विरोध असल्याचे कारण म्हणजे त्यांच्या मालमतेचा योग्य मोबदला व आदर्श पुनर्वसनाची मागणी असे आहे.

सर्फनाला मध्यम प्रकल्प ता. आजरा, जि. कोल्हापूर हा हिरण्यकेशी नदी खोऱ्यातील पारपोली या गावानजीक बांधण्यात येत आहे. सदर प्रकल्पाचे बांधकाम ७५ टक्के पूर्ण झाले असून यामध्ये जलोरोधी चराचे सर्व काम पूर्ण झाले आहे तसेच भरावाचे काम पूर्ण झाले असून घळभरणीचे काम प्रस्तावित आहे. या प्रकल्पासाठी २६१.२३ हेक्टर खाजगी व १६.२२ हेक्टर सरकारी (देवस्थान जमीन) व रस्त्यासाठी खाजगी जमीन १.६१ हेक्टर व ६.५० हेक्टर वनजमीन असे एकूण २८५.५६ हेक्टर क्षेत्र लागणार आहे. सदर प्रकल्पात एकूण २२९ खातेदार प्रकल्पग्रस्त आहेत. त्यापैकी ११ प्रकल्पग्रस्तांनी स्वेच्छा पुनर्वसन घेतलेले आहे. एकूण २१८ प्रकल्पग्रस्तांना २०८ हेक्टर पर्यायी क्षेत्र देय आहे. सद्यःस्थितीत एकूण १५४.७०९ हेक्टर क्षेत्र जिल्हाधिकारी तथा उपसंचालक (पुनर्वसन) यांचे नावे असून खातेदारांना ९७.८०४ हेक्टर क्षेत्र वाटप झाले आहे. शिल्लक क्षेत्राच्या वाटपाची कार्यवाही महसूल विभागामार्फत प्रगतीत आहे. उर्वरित खातेदारांना ११६.६६६ हेक्टर जमिनीचे वाटप होणे बाकी आहे. प्रकल्पामुळे कोल्हापूर जिल्ह्यातील आजरा तालुक्यातील मौजे पारपोली, ता. आजरा व गावगावठाणवाडी ता. आजरा पूर्णपणे बाधित होत असून यामध्ये बाधित खातेदार २२९ इतके आहेत. यासाठी १) देवडें, २) शेळप ही पुनरवसित गावठाणे विकसीत करण्यात येत आहेत. यामध्ये देवडेंमध्ये १०५, शेळपमध्ये १२८ असे एकूण २३३ भूखंड आहेत. यामधील १४८ भूखंडाचे वाटप झाले आहेत व ८५ भूखंड शिल्लक आहेत.

संघराज्य प्रशासकिय तरतूदीअंतर्गत राज्य यादी २(१७) अन्वये जलसिंचन हा विषय राज्य सरकारच्या अखत्यारित येतो. त्यामुळे राज्यातील जलस्रोतांचे विकास, नियोजन, जपणूक व संवर्धनाची जबाबदारी संबंधित राज्य सरकारची असते. वास्तविक पाहता जलस्रोत हा नैसर्गिकदृष्ट्या स्वयंनुतनिकृत सार्वजनिक वस्तू असून ती राज्यातील लोकांच्या उपयोगीतेयोग्य बनविण्याची राजकोषीय जबाबदारी संबंधित राज्य सरकारची मानली जाते. याकामी राज्य सरकारने जलस्रोत व्यवस्थापनाकरिता आवश्यक त्या सर्व बाबींवर पर्याप्त खर्चाचे वेळेवर नियोजन करणे अपेक्षित आहे. हे सर्व करत असताना राज्य सरकारने पुरेसा निधी वेळेवर उपलब्ध करून त्याचा योग्य विनियोग करणे व प्रस्तावित वेळेत प्रकल्पाची कामे पूर्ण करून सिंचन सुविधांचे जाळे निर्माण करून राज्यातील कृषी क्षेत्राच्या विकासाला चालना देणे अपेक्षित आहे. अलिकडच्या काळात वेगाने होणारे शहरीकरण व ग्रामीण आणि नागरी औद्योगिकरणामुळे पाण्याची गरज अनेक पटींनी वाढली आहे. पर्यायाने पाणी वापराचा अग्रक्रम बदलला गेला. उदाहरणार्थ दोन दशकांपूर्वी पुणे शहराकरीता खडकवासला धरणातून प्रतिवर्षी चार दशलक्ष घनमीटर इतके पाणी वापरण्याची आवश्यकता भासत असे. त्यात आता किमान चार पट वाढ झाली आहे. अशा प्रकारच्या जलमागणी वृद्धीमुळे एकुणच राज्याच्या निर्मित जलस्रोतांवर ताण निर्माण झाला आहे. पर्यायाने उर्वरित जलक्षमतेचा पुर्णपणे वापर करण्याकरिता राज्य सरकारने पर्याप्त अर्थिक तरतूद करून राज्यातून वाहून जाणारे पाणी अडवीने आवश्यक आहे. तसेच राष्ट्रीय जल लवादाच्या निवाड्याप्रमाणे आंतरराज्य नदीखोऱ्यातील आपल्या वाट्याचे पाणी अपेक्षित वेळेत अडविणे आवश्यक असल्याने प्रत्येक नदी खोऱ्यातील धरणे निर्धारित वेळेत पूर्ण करण्याचे आव्हानही राज्यासमोर आहेच.

ज्याप्रमाणे महाराष्ट्र राज्य जलसिंचन प्रकल्प संरचनेबाबत देशात अग्रेसर आहे त्याच प्रमाणात जलसिंचन प्रकल्पपूर्ती दिरंगाईतही राज्य संपूर्ण देशात वरच्या क्रमांकावर असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे प्रकल्प पूर्तीचा कालावधी वाढून त्याचे लाभ मिळण्यास विलंब तर होतोच परंतु प्रकल्पाचा व्यय अनेक पटींनी वाढतो. महाराष्ट्रात जवळजवळ ३०२ प्रकल्पांची कामे गेली १५ वर्षे सुरु अथवा अर्धवट अवस्थेत अपूर्ण आहेत. या सर्व प्रकल्पांच्या प्रकल्पबाधीतांच्या पुनर्वसनात

अक्षम्य दिरंगाई झाल्यामुळे प्रकल्प व्ययात ४२८ टक्के इतकी वृद्धी झाल्याचे दिसून येते (CAG, 2012). अशा प्रकारच्या व्यय वृद्धीमुळे इतर विकास कामांवरील खर्च कमी करून तो निधी अशा अपूर्ण प्रकल्पांवर खर्च करावा लागतो. पर्यायाने तात्काळीक गरजेचे प्रकल्प मागे पडून विकास तूट निर्माण होते. प्रकल्पपूर्तीच्या विलंबास अनेक कारणे दिली जातात. एकतर सिंचन प्रकल्पांना मोठा निधी आवश्यक असतो. परंतु सरकारकडून सुरुवातीस उपलब्धतेनुसार शक्य तितक्या निधीची तरतुद केली जाते. परिणामे प्रकल्पाचे काम पूर्ण क्षमतेने सुरु होवू शकत नाही. त्यामुळे वेळेचा अपव्यय होवून मूळ व्ययात वृद्धी होणे अपरिहार्य बनते. तसेच जलसिंचन प्रकल्पांना लागणारी जमिन व त्या अनुषंगाने करावे लागणारे भूमी अधिग्रहण हा तर प्रकल्पपूर्तीच्या मार्गातील सर्वात मोठा अडथळा मानला जातो. कारण पूर्वीच्या प्रकल्पबाधीतांचा अनुभव चांगला नसल्याने संभाव्य प्रकल्पबाधीत शेतकरी सहजा सहजी जमीन देण्यास तयार होत नाहीत. जमिन अधिग्रहण, मूल्यांकन व पुनर्वसनकामी सरकारचा महसूल विभाग जबाबदार असतो. परंतु जलसिंचन आणि महसूल विभागातील अधिकाऱ्यांचे अनेक बाबींवर एकमत होत नसल्यामुळे याकामी अधिकच विलंब झाल्याची उदाहरणे सर्वश्रुत आहेत. लोकशाही व्यवस्थेत प्रकल्पातील राजकीय हस्तक्षेप शक्यतो टाळला जात नाही. नव्हे तशी अपेक्षाही करणे योग्य नाही. अनेकदा राजकीय अनुनयापोटी मूळ प्रकल्पाची क्षमता नंतरच्या टप्प्यावर वाढवून अधिक पिकक्षेत्र लाभक्षेत्रात सामाविष्ट करण्याकरिता राजकीय हस्तक्षेप होतो. परिणामे प्रकल्प खर्च आणि पुनर्वसनाची समस्या गंभीर स्वरूप धारण करून प्रकल्पपूर्तीस अक्षम्य विलंब लागतो. अशी अनेक उदाहरणे देता येतील. तत्सम समस्येपासून सरदार सरोवर प्रकल्पही अलिप्त राहू शकला नाही. त्यामुळे प्रकल्पपूर्तीत अनेक दशकांचा विलंब झाला. प्रकल्प आकारमान, लाभ क्षेत्रात तदनंतर केलेला बदल व पाणी वाहून नेण्यासाठी पाट व चान्यांची लांबी नंतरच्या टप्प्यात वाढविल्यामुळे प्रकल्प व्यय, भूमि अधिग्रहण व पुनर्वसनाच्या समस्या अधिकच गंभीर स्वरूप धारण करतात. परिणामे प्रकल्पबाधीतांची आंदोलने ऊभी राहून प्रकल्पपूर्तीत काही वर्षेच नव्हे तर दशकांचाही विलंब लागतो. अशा दिर्घकालीन विलंबामुळे प्रकल्पपूर्तीचा व्यय अनेक पटींनी वाढतो. काही बहुउद्देशीय मोठे प्रकल्प राज्य व केंद्र सरकारच्या सामायिक खर्चातून साकारत असतात. अशा प्रकल्पांमधील केंद्राच्या हिस्साचा निधी येण्यास काही वेळा विलंब लागतो. अशा वेळी प्रकल्प वेळेत मार्गी लावण्यासाठी जर राज्याने स्वतःच्या वित्तीय तरतुदीतून हा खर्च पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला तर प्रस्तुत प्रकल्प मार्गी लागण्यास मदत होते. परंतु त्या बरोबरचे राज्यातील इतर प्रकल्प मागे पडतात. राजकीय हस्तक्षेपाचे हे एक नमुनेदार उदाहरण मानले जाते. अनेकदा तर प्रशासकीय बाब म्हणून एका प्रकल्पावरील अधिकारी तथा अभियंते बदलून इतरत्र प्रकल्पावर रवानगी केले जातात. किंवा अशा कर्मचार्यांच्या जागी नवीन कर्मचारी तात्काळ दिला जात नाही. त्यामुळे प्रकल्पपूर्तीत अक्षम्य विलंब झाल्याचीही अनेक उदाहरणे आहेत. पर्यायाने व्ययवृद्धी तर होतेच परंतु पुनर्वसनाची समस्याही उग्र स्वरूप धारण करते. प्रशासकीय सहकार्य आणि सरकारच्या विविध विभागांतील बेबनाव प्रकल्प दिरंगाईस अनेक ठिकाणी व अनेकवेळा कारणीभूत ठरल्याचाही अनुभव नवीन नाही. अशा अनेक कारणांमुळे महाराष्ट्रातील बहुउद्देशीय सिंचन प्रकल्प प्रदिर्घ काळ रखडले असून अशा प्रकल्पांच्या मूळ व्ययात हजारो कोटींची वृद्धी झाली आहे. त्यामुळेच राज्यातील कार्य पूर्तीत दिरंगाई झालेल्या प्रकल्पांचा समस्यानिहाय आढावा घेवून संबंधित प्रकल्प शक्य तितक्या वेगाने पूर्ण होणे सरकारच्या अंदाजपत्रकीय खर्च, पुनर्वसन व कृषी, औद्योगिक व नागरी विकासाच्यादृष्टीने अत्यंत महत्वाचे आहे. प्रस्तुत सर्फनाला सिंचन प्रकल्प गेली वीस (२०) वर्षे प्रलंबीत आहेच. त्यामुळे प्रकल्प खर्चात झालेली वृद्धी हे एक निर्विवाद सत्य आहे. परंतु वीस (२०) वर्षांपासून प्रस्तावित अधिग्रहण शेतजमीनीवर प्रकल्पबाधीत शेतकरी काहीही गुंतवणूक अथवा सुधारणा करू न शकल्यामुळे संपूर्ण एका पिढीचे अक्षम्य आर्थिक नुकसान तर झाले आहेच परंतु प्रस्तावित लाभ क्षेत्रापर्यंत पाणी न पोहचल्यामुळे लाभक्षेत्रात येऊ शकणाऱ्या शेतीचाही विकास होवू शकला नाही. नाही प्रस्तावित लाभ क्षेत्रात रोजगाराच्या कृषी व्यतिरिक्त इतर संधी निर्माण होवू शकल्या. अशा सर्व समस्यांचा उहापोह करून प्रस्तुत सर्फनाला प्रकल्प पूर्णत्वास जावून विस्थापितांचे आदर्श पुनर्वसन कसे होवू शकेल इत्यादी सर्व घटकांचा विचार करून प्रस्तुत प्रकल्पाचा सामाजिक परिणाम मूल्यांकन आम्ही पूर्ण केला असून प्रस्तुत शोधनिबंध या अहवालावर घेतला असून यामध्ये प्रामुख्याने यानंतरच्या विविध प्रकल्पांच्यादृष्टीने समस्यांचा लेखजोखा करून उपाय सुचीविन्याचा प्रयत्न केला आहे.

न्याय्य विस्थापन आणि पुनर्वसनाच्या दिशेने:

बहुउद्देशिय नदी प्रकल्पपूर्तीकामी धरणांचे बांधकाम, जलाशय नियोजन, पाट व चारी खुदाई इत्यादी करिता मोठ्या प्रमाणात जमिनीची व पर्यायाने अधिग्रहणाची आवश्यकता भासते. त्यामुळे विस्थापन व पुनर्वसनाचे नियोजन ही एक मोठी समस्या मानली जाते. भूमि अधिग्रहणात फक्त शेतकऱ्यांच्या खाजगी मालकीच्या जमिनीचाच समावेश नसतो तर केंद्र व राज्य सरकारच्या विविध विभागांच्याही जमिनीचे कित्येकदा अधिग्रहण करावे लागते. त्याकरीता प्रत्येक विभागाची उद्दिष्टे व जबाबदाऱ्या भिन्न असल्यामुळे एक विभाग दुसऱ्या विभागास प्रकल्पपूर्तीकामी आवश्यक भूमि अधिग्रहणाकरिता सहकार्य करेलच असे नाही. वन विभागाचे उदाहरण या बाबतीत विशेष महत्वाचे ठरते. इतर सरकारी विभागाच्या प्रकल्पपूर्तीकरिता जर वन विभागाची जमीन अधिग्रहीत करावी लागणार असेल तर त्या बदल्यात इतर ठिकाणाची वनयोग्य जमीनीच वन विभागाला पर्याय म्हणून देवू लागतात. स्वातंत्र्यापूर्वी ब्रिटीश व स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने जलसिंचन, औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, संरक्षण विभाग, रेल्वे इत्यादीकरीता अनेकदा भूमि अधिग्रहण केले. परंतु मूळ मालक असलेल्या शेतकऱ्यांच्या पुनर्वसनाचा प्रश्न बहुतांश प्रकल्पांच्या बाबतीत अनुत्तरितच राहीला असे दिसून येते. अशा अनुभवामुळे आणि कृषी क्षेत्रासमोरील इतर समस्यांमुळे भारतात विविध शेतकरी चळवळी उभ्या राहून त्यांनी सरकारसमोर आपले म्हणणे मांडण्यास व प्रसंगी आंदोलनाची तयारी करण्यास प्रारंभ केला. यातूनच नंतरच्या काळात आदर्श पुनर्वसन व अधिग्रहण आणि अधिग्रहीत जमिनीच्या मोबदल्याची समस्या अधिक तिब्र स्वरूप धारण करू लागली. प्रकल्पबाधीतांच्या रोजगार समस्येची जाणीव पूर्वी सरकारला नव्हती असेच काहीसे झाले. त्यामुळे नंतरच्या प्रकल्पबाधीतांनी रोजगार समस्येकडे अंगुलीनिर्देश करून सरकारला विचार करण्यास भाग पाडले. अनेकदा तर जलसिंचन प्रकल्प आणि औद्योगिकीकरणाकरिता भूमि अधिग्रहण केलेल्या प्रकल्प बाधितांना मुलभूत रोजगाराच्या संधी अथवा पर्यायी जमिनी न मिळाल्याने त्यांना स्थलांतर करून शहरी झोपडपट्टी व दारिद्र्याचे जीवन जगावे लागले. पर्यायाने सरकारला न्याय्य विस्थापन व पुनर्वसन धोरणाचा मसुदा तयार करण्याची निकड भासली. साधारणपणे सन १९८० च्या दशकात भारत सरकारने सर्व प्रकल्पबाधीतांच्या न्याय्य पुनर्वसनाकरिता विचार करणे सुरु केले. या विषयावर अनेक वेळा मंत्रीमंडळ व सार्वजनिक पातळीवर चर्चा झाल्या (Ramaswami Iyer, 2007). तसेच याकरिता मंत्रीगटाची स्थापना करून विचारविनिमय घडवून आणला (Ramaswami Iyer, 2007). तब्बल दोन दशके चर्चा व मसुदा आणि पुनर्मसुदा तयार करण्यात गेली. परंतु योग्य मार्ग निघू शकला नाही. पर्यायाने मसूदा तयार होण्यात अक्षम्य दिरंगाई झाली. शेवटी ऑक्टोबर २००६ मध्ये “राष्ट्रीय पुनर्वसन धोरण २००६” चा मसुदा चर्चेकरीता समोर आला. त्यानंतर आलेल्या सूचनांची दखल घेवून भारत सरकारच्या ग्रामीण विकास मंत्रालयाने शेवटी राष्ट्रीय पुनर्वसन कायद्याचा मसुदा तयार करण्याचे काम हाती घेतले. यातूनच नंतर “नॅशनल रिहॅबिलिटेशन अँड रेसेटलमेंट पॉलिसी २००७” चा अंतीम मसूदा तयार झाला (Walter Fernandez, 2104).

तदनंतर पुढे ७ सप्टेंबर २०११ रोजी नवीन भूमि अधिग्रहण, पुनर्वसन आणि पुर्ननिवास कायद्याचा मसुदा लोकसभेत मांडला गेला. एकूण २३५ सदस्यांपैकी २१६ सदस्यांनी मसुद्याच्या बाजूने तर १९ सदस्यांनी विरोधात मतदान केल्याने मसुदा मंजूर झाला. दिनांक २९ ऑगस्ट २०१३ रोजी मसुदा लोकसभेत तर दिनांक ४ सप्टेंबर २०१३ रोजी राज्यसभेत पारित झाल्याने दिनांक २७ सप्टेंबर २०१३ रोजी राष्ट्रपतींनी त्यावर सही केली. आणि दिनांक १ जानेवारी २०१४ रोजी कायद्याची अंमलबजावणी सुरु झाली. प्रस्तुत कायदा पारित होऊन प्रत्यक्ष अंमलात येईपर्यंत देशात सार्वजनिक अथवा सरकारला सामाजिक व लोककल्याणकारी वाटणाऱ्या खाजगी व सार्वजनिक प्रकल्पांकरिता ब्रिटीश पारित सन १८९४ च्या कायद्यांतर्गतच जमिनीचे अधिग्रहण करण्याची तरदूत अंमलात आणली जात असे. परंतु सन १८९४ च्या कायद्यांतर्गत प्रकल्पबाधितांच्या पुनर्वसनाची कोणतीही जबाबदारी सरकारवर असत नव्हती. कारण सन १८९४ च्या ब्रिटीश कायद्यात भूमि अधिग्रहण, प्रकल्पग्रस्तांचे पुनर्वसन व पुनस्थैर्याच्या बाबतीत जबाबदारीचे उत्तरदायीत्व सरकारवर नव्हते. परंतु अशा उत्तरदायीत्वाची जबाबदारी सन २०१३ च्या राष्ट्रीय पुनर्वसन धोरणामुळे सरकारवर व पर्यायाने प्रकल्प विभागावर आली. इतकेच नव्हे तर या धोरणांतर्गत प्रकल्पबाधितांना पुनर्वसनाबरोबरच योग्य मोबदला

देण्याचीही जबाबदारी संबंधित राज्य अथवा केंद्र सरकारच्या प्रकल्प विभागावर देण्यात आली. तसेच या कायद्यामुळे भूमि अधिग्रहण आणि मोबदल्याच्या बाबतीत पारदर्शकतेचा आग्रह धरण्यात आला हे विशेष.

प्रस्तुत कायद्यात विस्थापितांच्या पुनर्वसनाकरीता संबंधित प्रकल्प विभागाने मध्यस्ताची (Ambudsman) नेमणूक करणे बंधनकारक करण्यात आले. परंतु या कायद्यांतर्गत प्रकल्पग्रस्तांना न्यायालयीन प्रक्रियेत जाण्याकरिता फारशी संधी उपलब्ध नसल्याने त्यांचे सरकारवरचे अवलंबित्व अधिक राहते. तथापि प्रस्तुत कायद्याच्या आधिन राहून महाराष्ट्र शासनाने भूमि अधिग्रहण व पुनर्वसनकामी सकारात्मक भूमिका घेवून प्रकल्प विस्थापितांना मोबदला व पुनर्वसन आणि पुर्ननिवासाकरिता विशेष प्रयत्न करण्याचे आरंभिले आहे हे नक्कीच. प्रकल्पग्रस्तांना मोबदला देताना जमिनीच्या वर्तमान बाजारमूल्याच्या चारपट किंमत व पुर्ननिवासाकरिता भूखंड तसेच शक्य असेल तेथे प्रकल्पग्रस्तांच्या जमिनीच्या मोबदल्यात जमिन उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न केला जातो हे विशेष.

प्रस्तुत सर्फनाला मध्यम पाटबंधारे प्रकल्पात पारपोली व पारपोली गावठाण अशा दोन रहिवासी वस्ती बुडीत क्षेत्रात येतात. तर मौजे खेडगे गाव बुडीत क्षेत्रात येत नाही. परंतु गावातील शेतकऱ्यांची शेती मात्र प्रकल्प बुडीत क्षेत्रात येते. या सर्व ग्रामस्थांना त्यांच्या बुडीत जमिनीच्या मोबदल्यात प्रकल्प लाभक्षेत्रात जमिनी देण्याची तरतूद कोल्हापूर जिल्हा प्रशासनाने केल्याचे कागदपत्र पडताळणी व प्रत्यक्ष स्थान भेटीवरून आमच्या लक्षात आले. तसेच प्रकल्पग्रस्तांना त्यांच्या पुर्ननिवासाकरिता मौजे शेळप व देवडें अशा दोन ठिकाणी वसाहतीकरिता भूखंड विकसित केले आहेत. प्रस्तुत वसाहतींमध्ये शाळा, दवाखाना, समाजमंदिर इत्यादी सामाजिक सुविधा उभारण्याची तयारी प्रशासनाने केली आहे. परंतु तरीही प्रकल्पबाधितांना आपली शेतजमीन आणि गाव सोडताना सामाजिक व आर्थिक समूळ उच्चाटनाची (Cultural Genocide) जाणीव भेडसावत असल्याने त्यांच्या अद्यापही काही तक्रारी किंवा अडचणी असल्याने प्रस्तुत सर्फनाला पाटबंधारे प्रकल्प गेली दोन दशके प्रलंबित राहिला आहे. उपरोल्लेख केल्याप्रमाणे अशा दीर्घकाळ प्रकल्प प्रलंबनामुळे एकतर प्रकल्प व्यय वृद्धी होते. तसेच प्रकल्प लाभक्षेत्रात सर्वांगीण संक्रमण होऊन अपेक्षित विकासाच्या संधी दीर्घकाळ पुढे ढकलल्या जातात. किंवा कायमस्वरूपी गमवाव्या लागतात. प्रकल्प दिरंगाईच्या समस्या व्ययवृद्धी अथवा विकास दिरंगाई इतक्याच सीमित नसतात तर अशा दिरंगाईमुळे प्रकल्पबाधितांच्याही जीवन विकासात अडथळे निर्माण होतात. कारण अधिग्रहणाची घोषणा झाल्यानंतर संबंधित प्रकल्पबाधितांची गुंतवणूक व कृषी सुधारणा क्षमता आपोआप कुठेत होवून संपुष्टात आल्याचे दिसून येते. सरकारवरही व्ययवृद्धीचा ताण येतो. इतकेच नव्हे तर यामुळे इतर प्रकल्पांवरील गुंतवणुकीवरही त्याचा दूरगामी परिणाम होतच असतो. या व इतर बाबी लक्षात घेवून प्रस्तुत प्रलंबित सर्फनाला मध्यम पाटबंधारे प्रकल्पाचा सामाजिक परिणाम अभ्यास शिवाजी विद्यापीठ अर्थशास्त्र विभागामार्फत पूर्ण केला असून अहवालात भविष्यातील अशा सर्व घटकांचा साकल्याने विचार व अभ्यास करून प्रस्तुत प्रकल्प अहवाल तयार करण्याचा प्रयत्न आमच्यामार्फत केला आहे व त्यातील काही महत्वाच्या आकडेवारी व पृथक्करणावर प्रस्तुत टिपण घेतले आहे.

माहिती संकलन व अभ्यास कार्यपद्धती :

हिरण्यकेशी सर्फनाला मध्यम प्रकल्प ऑक्टोबर १९९८ पासून म्हणजे गेली दोन दशके प्रलंबित आहे. त्यामुळे प्रकल्पव्यापार वृद्धी होवून एकूण व्यय सातशे कोटी रुपयांपेक्षा जास्त झाला आहे. प्रस्तुत प्रकल्प विलंबाचे महत्वाचे कारण म्हणजे भूमि अधिग्रहण व पुनर्वसन आणि पुनर्वसनासंबंधी निर्माण झालेली तेढ होय. याच प्रमुख समस्येचा अभ्यास करण्यासाठी प्रस्तुत प्रकल्पाचा सामाजिक परिणाम अभ्यासपूर्ण केला हाती घेतला असून प्रस्तुत टिपण मुख्यत्वे खाली नमूद केलेल्या उद्दिष्टांपूर्वीवर निर्भर आहे. कोल्हापूर जिल्ह्यातील आजरा तालुक्यातील पारपोली, गावठाण व खेडगे गावांमधील सर्व प्रकल्पबाधित कुटुंबे आणि प्रस्तावित अधिग्रहण जमिनीवर मालकी हक्क असलेल्या कुटुंबासाठी योग्य रचना केलेली मुलाखत अनुसूचीद्वारे अभ्यास केला. जनगणना पद्धतीद्वारे जमीन किंवा घरांची, खाजगी जमीन, सार्वजनिक जमीन आणि इतर हानी झाल्यास प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे प्रकल्पबाधित झालेल्या कुटुंबांवर त्याचा परिणाम शोधण्यासाठी संबंधित कुटुंबांचे सर्वेक्षण करण्यात आले. हिरण्यकेशी सर्फनाला हा महाराष्ट्र शासन पाटबंधारे खात्याचा

मध्यम सिंचन प्रकल्प असून प्रलंबित मृदाधरणाच्या भिंतीची एकूण लांबी १४४० मीटर व उंची ३३.३३ मीटर (धरणमाथा पातळी ७०३.५८५ मी.) इतकी असून धरणाची एकूण क्षमता ०.६ द.ल.घ. मीटर एवढी आहे. यामुळे मौजे पारपोली व पारपोली गावठाण हे शेतजमिनीसह संपूर्णपणे बुडीत क्षेत्रात येतात तर खेडगे गावातील शेतजमिन बुडीत क्षेत्रात येते. परंतु लोकवस्ती मात्र अबाधित राहते. या सर्व क्षेत्रांसाठी प्रारंभिक क्षेत्रभेट आयोजित केली आणि क्षेत्र सर्वेक्षण अभ्यास गटाने क्षेत्रे, वनसंपदा, सामाजिक व आर्थिक आणि सांस्कृतिक मूलभूत संरचना आणि लोकवस्तीच्या भौगोलिक मर्यादांची चांगल्या प्रकारे माहिती घेतली.

यानंतरच्या टप्प्यात सापनि अभ्यास गटाने लेखक त्रयीकोल्हापूर जिल्हा सिंचन व महसूल विभागाकडून सर्फनाला मध्यम सिंचन प्रकल्पासाठी अधिग्रहित केलेल्या जमिनींची माहिती संकलीत केली. एकत्रित केलेल्या आकडेवारीची पडताळणी करून प्रकल्पाशी निगडित आवश्यक त्या सर्व माहितीचा आढावा घेतला. प्रस्तुत सामाजिक परिणाम निर्धारण अहवाल तयार करण्यासाठी उपरोल्लेखित तीनही प्रकल्पबाधित लोकवस्तींची किती जमिन प्रकल्पबाधित होते व पुर्नवाटपासाठी प्रस्तावित लाभ क्षेत्रातील कमाल धारण मर्यादोत्तर किती जमिन उपलब्ध होऊ शकते याचा प्रकल्प लाभक्षेत्र गावनिहाय सांख्यिकीय आढावा घेतला. तसेच दारिद्र्य रेषेखालील, अनुसूचित जाति, जनजाती आणि इतर मागासवर्गीय प्रकल्पबाधित घरांचे, जाती, धर्म, लिंग आणि अन्य माहिती संकलन कामी दुय्यम स्रोत माहितीचा वापर करण्यात आला. तसेच गाववस्तीकरीता अनुक्रमे मौजे शेळप व मौजे देवडें येथील प्रस्तावित रहिवासी ठिकाणी क्षेत्र भेटी देवून आकलन करून घेतले. तसेच पुनर्वसनार्थ कागदपत्रांचे अवलोकनही केले.

प्रकल्पबाधित, प्रतिगामी-अवगामी भागधारक आणि नियंत्रण समूह संवाद:

उपरोल्लेखित सर्व प्रकल्पबाधित, प्रतिगामी-अवगामी भागधारक आणि नियंत्रण समूह इत्यादी घटकांकडून माहिती संकलित करण्यासाठी संरचित प्रश्नावली व मुक्तसंवाद, समूहसंवाद इत्यादी तंत्रांचा अवलंब केला. प्रकल्प प्रभावीत सर्व घटकांच्या सहभागाचा एक भाग म्हणून केंद्रित समूह चर्चेच्या (एफजीडी) माध्यमातून उपरोल्लेखित घटकांचा समावेश करण्यात आला.

प्रश्नावली, प्राथमिक माहिती संकलन व नमुना निवड:

सर्फनाला मध्यम सिंचन प्रकल्प गेली वीस (२०) वर्षे प्रलंबित आहे. प्रलंबनाची मुख्य कारणे प्रकल्पबाधीतांकडून करावयाचे भूसंपादन, पुनरवसन व प्रकल्पबाधीत लोकवस्तीचे स्थलांतर आणि संपादित जमिनींचा मोबदला व पर्यायी जमिनींची तरतूद.....इत्यादी असल्याची आमच्या लक्षात आले. त्यामुळे प्रस्तुत प्रलंबित सिंचन प्रकल्पाचा सापनि निर्धारण अहवाल तयार करताना प्रकल्पबाधीतांचे सर्वांगीण न्याय्य पुनर्वसन व पुर्ननिवासाची व्यवस्था होण्याच्या दृष्टिने प्रश्नावली तयार करताना प्रश्नांची विचारपूर्वक योजना केली गेली. प्रकल्प गेली वीस वर्षे रखडला असल्याने प्रकल्पबाधीत व संभाव्य प्रकल्प लाभधारक अशा दोन्हीही समूहांचे आर्थिक व सामाजिक नुकसान झाले असल्यामुळे प्रकल्पबाधीतांच्या सर्वेक्षणासोबतच प्रलंबित प्रकल्प लाभक्षेत्रापासून जवळच असणाऱ्या दुसऱ्या एखाद्या प्रकल्प लाभधारक शेतकरी कुटुंबांचे नियंत्रण समूह म्हणून सर्वेक्षण करणे गरजेचे होते. याचे मुख्य कारण प्रस्तुत प्रकल्पाचे संभाव्य लाभ तपासणे असे होते. तसेच डिसेंबर २०१३ च्या अधिग्रहण, पुनरवसन व पुर्ननिवास कायद्यान्वये प्रकल्प लाभधेत्रातील जमिनींचे कमाल जमिन धारणा कायद्याचा वापर व अधिग्रहण करून प्रकल्पबाधीतांना वितरीत करण्याची तरतूद असल्याने अशा प्रकारच्या जलसिंचन प्रकल्पबाधीतांना प्रकल्प लाभधारक होण्याची संधी आपोआपच उपलब्ध होते. त्यामुळे नियंत्रण समूह सर्वेक्षणाद्वारा प्रकल्प प्रलंबनामुळे प्रकल्पबाधीतांचे गेल्या वीस (२०) वर्षात झालेले नुकसान मापन्याचाही विचार होता. त्यामुळे प्रकल्पबाधीत व प्रकल्प लाभधारक नियंत्रण समूहाची एकंदरीत पिक पद्धती, उत्पादकता, उत्पादन, उत्पन्न, रोजगार..... इत्यादीविषयक तुलनात्मक आकडेवारी क्षेत्र सर्वेक्षणातून प्राप्त होईल अशाच प्रश्नांची योजना करण्यात आली होती.

नमुना निवड:

संकलित करावयाची प्राथमिक माहिती अचूक, विश्वासाह, पृथक्करणक्षम व पर्याप्त असणे अत्यंत आवश्यक होते. तसेच प्राथमिक माहितीद्वारा प्रकल्पबाधीत व प्रकल्प लाभधारक नियंत्रण समूहाचे एकूणच तुलनात्मक कृषी संबंधाचे

(Agrarian Relations) आकलन होणेही आवश्यक होते. त्यामुळे नमुना निवड करताना समान सामाजिक, आर्थिक, भौगोलिक व कृषी वातावरणीय परिस्थिती असलेले व सिंचन प्रकल्पाचे लाभधारक असलेली शेतकरी कुटुंबे नियंत्रण समूहाच्या स्वरूपात आवश्यक असतात/होती. त्यामुळे आजरा तालुक्यातील चित्री पाटबंधारे प्रकल्पाच्या लाभक्षेत्रातील हाजगोळी (खु) हे गाव निवडून तेथील २१ लाभधारक कुटुंबांची निवड करून सर्वेक्षण करण्यात आले. परंतु प्रकल्पबाधीत पारपोली, पारपोली गावठाण व खेडगे स्थित सर्व कुटुंबांचे जनगणना पद्धतीने सर्वेक्षण करण्याची योजना आखली. तथापि प्रत्यक्ष क्षेत्रपाहणी करताना असे निदर्शनास आले की, एकूण प्रकल्पबाधीतांपैकी काही कुटुंबे उदरनिर्वाह अथवा नोकरीच्या निमित्ताने इतरत्र व मुख्यत्वेकरून मुंबईला स्थलांतरीत झाली होती. पर्यायाने सापनि अभ्यासगटाने कुटुंबांचे “उंबरा सर्वेक्षण” (House Survey) करण्याचे निश्चित केले. म्हणजे जी कुटुंबे स्थलांतरीत झाली नाहीत अथवा सर्वेक्षणा दरम्यान गावात उपलब्ध असतील अशा सर्व शेतकरी कुटुंबांचे सर्वेक्षण करण्यात आले. असे करताना आम्हास उपरोल्लेखित रहिवासी गावांतील एकूण प्रकल्पबाधीतांपैकी १८० कुटुंबातील व्यक्ती अथवा कुटुंबप्रमुखांना प्रत्यक्ष भेटणे शक्य झाले. अशा प्रकारे प्रकल्पबाधीतांपैकी जास्तीत जास्त कुटुंबांचे सर्वेक्षण पूर्ण होवू शकल्याने आम्ही त्यास जनगणना सर्वेक्षण असे संबोधले आहे. अशा प्रकारे १८० प्रकल्पबाधीत व २१ प्रकल्प लाभधारक नियंत्रण समूह कुटुंबे मिळून प्रस्तुत अभ्यासाकरीता एकूण २०१ कुटुंबांची नमुना निवड करून प्रत्यक्षपाणे घरोघरी जावून सर्वेक्षणाचे काम पूर्ण केले आहे. प्रस्तुत सर्वेक्षणातून प्राप्त प्राथमिक माहितीचे पृथक्करण व विश्लेषण करून अहवालात आवश्यक त्या ठिकाणी सविस्तरपणे निष्कर्ष मांडले आहेत. अशा प्रकारे प्राथमिक माहिती संकलन सर्वेक्षणात अधिकाधिक प्रकल्पबाधीत कुटुंबांचा समावेश करू शकल्याने प्रस्तुत अभ्यास सत्यतेच्या महत्तम निकषांवर उतरणारा आहे असा युक्तिवाद केला जावू शकतो.

विशेष समूह चर्चा (FGDs):

प्रश्नावलीच्या माध्यमातून संकलित प्राथमिक माहितीव्यतिरिक्त दिनांक २७ ते ३० डिसेंबर २०१७ दरम्यान सापनि अभ्यासगटाने प्रकल्पबाधीत गावांची प्रत्यक्ष भेट घेवून प्रकल्पबाधीतांबरोबर विशेष समूहचर्चा (FGDs) घडवून आणल्या. यामुळे सर्वेक्षणातून प्राप्त प्राथमिक माहितीचे अधिक आकलन होण्यास मदत झाली. तसेच प्राथमिक माहिती अधोरेखितही होवू शकली. तसेच सर्वेक्षणप्राप्त प्राथमिक माहितीचे पृथक्करण व विश्लेषण अधिक अचूक पद्धतीने होवू शकले. कारण या तीन दिवसांच्या काळात अभ्यासगटाने मौजे शेळप व मौजे देवडें येथील पर्यायी वसाहतींकरिता विकसित केलेल्या जागांची व इतर ठिकाणच्या प्रकल्प लाभक्षेत्रातील पर्यायी शेतजमिनींचीही पाहणी पूर्ण केली. कारण डिसेंबर २०१३ च्या “अधिग्रहण, पुनर्वसन व पुर्ननिवास” कायद्यान्वये प्रकल्पबाधीतांना त्यांच्या प्रकल्पबाधीत शेतजमिनींच्या मोबदल्यात प्रकल्प लाभक्षेत्रात जमिनी अधिग्रहित रून उपलब्ध केल्या आहेत असे प्रशासनाचे म्हणणे तपासून पाहिले.

पृथक्करण व विश्लेषण:

तंत्रज्ञान व संरचनात्मक पाया भक्कम करून भारतीय कृषीची उत्पादनक्षमता वृद्धिंगत करणे आणि प्रथमतः अन्नधान्याकरिताचे परावलंबित्व संपुष्टात आणणे हे सन १९६० व १९७० च्या दशकातील पहिल्या भारतीय हरितक्रांतीचे प्रमुख उद्दिष्ट होते. तदनंतर भारतीय कृषी क्षेत्राचा व्यापारीय विस्तार करण्यासाठी उत्पादनानुरूप कृषी क्रांती अवलंबिल्या गेल्या. उदाहरणार्थ तदनंतर धवलक्रांती व गुलाबी क्रांती (White and Pink Revolution) ही या उद्दिष्टपूर्तीच्या दिशेने टाकलेली महत्वाची पाऊले होती. अशा सर्व प्रकारच्या कृषी विकासक्रियेत जलस्रोतांचे नियोजन करून विविध आकाराची धरणे बांधण्याची कामे सन १९५० व १९६० च्या दशकात सुरू झाली. अर्थात अशा विविध क्षमतेच्या धरण बांधणीमागील प्रमुख उद्दिष्ट जरी कृषी पाणीपुरवठा असले तरीही या एकाच उद्दिष्टाशी अशा प्रकल्पांचे नियोजन सिमित नव्हते. यातूनच “बहुउद्देशीय जलप्रकल्प” या संकल्पनेचा उदय झाला. देशपातळीवर याची अनेक उदाहरणे देता येतील. नव्हे अशा प्रकारची विविध क्षमतेची अनेक धरणे स्वातंत्र्यानंतर भारतात बांधून पूर्ण झाली व अद्यापही अनेक योजना अपूर्ण आहेत. तर अनेक जल योजना हाती घेणे बाकी आहे. ब्रिटिशकालीन भारतातही अशा अनेक जलयोजना हाती घेवून पूर्ण करण्यात आल्या. तर अनेक योजना ब्रिटिशकालीन संस्थानिकांनीही पूर्ण केल्याची

उदाहरणे आहेत. अशा प्रकारच्या योजना पूर्तीकरिता प्रचंड प्रमाणात भूमिअधिग्रहण व विस्थापितांच्या निवासांचे व उदरनिर्वाहाचे प्रश्न उभे ठाकतात. याकडे मात्र सर्वांगिण दुर्लक्ष झाले. असे दुर्लक्ष फक्त ब्रिटिशकाळातच झाले नाही तर स्वतंत्र भारतीय पुनर्वसन व नियोजन त्याला अपवाद नाही असाच इतिहास आहे. बहुउद्देशीय जलप्रकल्प फक्त सरकारी अथवा सार्वजनिक मालकीचेच होते असे नव्हे. तर अनेक खाजगी उद्योगपतींच्या मालकीचेही होते व अद्यापही आहेत. अशा खाजगी जलप्रकल्पांकरिताही अनेक ठिकाणी भूमिअधिग्रहण करण्यात आले. परंतु विस्थापितांच्या पुनर्वसनाकडे अक्षम्य दुर्लक्ष झाले. तदनंतर अशा भूमि अधिग्रहणास जनतेचा विरोध होवू लागला. उदाहरणार्थ सन १९२०-२१ साली पुण्याजवळ मुठा नदीवर जेव्हा टाटांचा मुळशी हा मोठा जलप्रकल्प बांधण्याचे ठरले व त्याकरिता ब्रिटिश सरकारने भूमि अधिग्रहणाची प्रक्रिया सुरू केली तेव्हा शेतकऱ्यांचा प्रखर विरोध सुरू झाला होता. सेनापती बापट यांच्या नेतृत्वाखाली शेतकऱ्यांचे मोठे आंदोलन यावेळी उभे राहिले होते. असे खाजगी व सार्वजनिक प्रकल्प की जे सरकारला जनहिताचे वाटतील त्याकरिता सन १८९४ साली भूमिअधिग्रहण कायदा पारित केला होताच. प्रस्तुत अधिग्रहण कायद्यात जमिनीचा मोबदला, पुनर्वसन व पुर्ननिवासाची कोणतीही जबाबदारी सरकारने स्वतःवर ठेवली नव्हती. इतकेच नव्हे तर सन १९११ साली देशाच्या राजधानीसाठी रायसीना गावची जमिन अधिग्रहित केली गेली. ज्या ठिकाणी आज लोकसभा, राज्यसभा व राष्ट्रपती भवन यासारख्या सर्वोच्च लोकशाही संस्था उभ्या आहेत. परंतु शेतकऱ्यांचा जमिन मोबदला अद्यापही बाकी आहे असे कागदपत्रांवरून लक्षात येते. सन २०१४ पर्यंतची अशी सर्व भूमिअधिग्रहणे सन १८९४ च्या कायद्यातर्गत झाली असल्याने पुनर्वसनाची समस्या अत्यंत बिकट व दुर्लक्षित राहिली. परंतु सन २०१३ च्या “भूमिअधिग्रहण, पुनर्वसन व पुर्ननिवास” कायद्याने या परिस्थितीत आमूलाग्र बदल होईल अशी अपेक्षा केली जाते.

अर्थात हिरण्यकेशी सर्फनाला मध्यम पाटबंधारे प्रकल्पाची मूळ प्रशासकीय मान्यता ऑक्टोबर १९९८ मधील आहे. परंतु पुनर्वसन, जमिन मोबदला व पुर्ननिवासाशी निगडित प्रकल्पग्रस्तांच्या आंदोलनामुळे हा प्रकल्प तब्बल वीस (२०) वर्षांनंतर अद्यापही प्रलंबित आहे. त्यामुळे प्रकल्प व्ययवृद्धी होवून एकूण अंदाजित प्रकल्प व्यय सुमारे ७०० कोटी रुपयांपेक्षा अधिक झाला. एकंदरीतच भूमिअधिग्रहण व पुनर्वसन आणि पुर्ननिवासातील समस्यांमुळे भूमिअधिग्रहण होवून प्रकल्प पूर्णत्वास जावू न शकल्यामुळे प्रस्तुत प्रकल्पाच्या भूमिअधिग्रहण व पुनर्वसनकामी डिसेंबर २०१३ चा भूमिअधिग्रहण, पुनर्वसन व पुर्ननिवास कायदा लागू झाला असल्याने व प्रस्तुत कायद्यातील तरतुदीप्रमाणे सामाजिक परिणाम निर्धारण करणे क्रमप्राप्त झाले आहे.

प्रस्तुत अहवालावर आधारीत शोधनिबंध प्रकरण प्रामुख्याने प्रकल्पग्रस्त शेतकरी कुटुंबे व नियंत्रित समूह स्वरूपात नजिकच्या चित्री पाटबंधारे प्रकल्पाची लाभधारक शेतकरी कुटुंबांच्या प्राथमिक माहितीच्या पृथक्करण व विश्लेषणावर बेतला आहे. यामध्ये प्रामुख्याने प्रकल्पबाधीत शेतकरी कुटुंबे व संभाव्य प्रकल्प लाभार्थीवरील प्रलंबित प्रकल्पपूर्वतेचे संभाव्य आर्थिक व सामाजिक परिणाम तपासण्याचा प्रयत्न केला आहे. अर्थात सन २०१३ च्या “अधिग्रहण, पुर्नवसन व पुर्ननिवास” कायद्यान्वये सर्फनाला प्रकल्पग्रस्तांना त्यांच्या शेतजमिनीच्या मोबदल्यात प्रकल्प लाभक्षेत्रात शेतजमिनी देण्याची तयारी कोल्हापूर महसूल विभाग/जिल्हा प्रशासनाने केली असल्याने प्रकल्पग्रस्तांचे रूपांतर प्रकल्प लाभधारकांत होण्याचा मार्ग खुला झाला आहे. तथापी पुर्नवसीत जमिनीबाबत प्रकल्पग्रस्तांच्या अनेक तक्रारी आहेत हा भाग वेगळा. त्यामुळे प्रकल्पग्रस्त व नियंत्रण समूह चित्री प्रकल्प लाभधारक कुटुंबांच्या प्राथमिक माहितीच्या सहाय्याने विनाप्रकल्प व प्रकल्प पूर्णत्वोपरांत प्रामुख्याने आर्थिक व सामाजिक तफावत मापनाचा प्रयत्न केला आहे.

प्रश्नावलीतील अंतर्भूत घटक:

एकंदरीतच प्रश्नावली तयार करताना प्रकल्पबाधीतांची व प्रकल्प लाभधारकांच्या सद्यः सामाजिक व आर्थिक स्थितीचे आकलन होवू शकेल अशा प्रश्नांचा समावेश करण्यात आला होता. प्रश्नावलीत प्रामुख्याने कुटुंबाची आर्थिक व सामाजिक स्थिती, जमिन धारणक्षेत्र, पिकपद्धती, उत्पादनक्षमता, पाणीपुरवठ्याच्या सुविधा, स्थलांतर, प्रकल्पबाधीत कुटुंबाची जमिन व इतर साधनांचे नुकसान, प्रकल्प संपादित जमिन, पुनर्वसनात मिळालेली जमिन व घरासाठी निवासी

जागा..... इत्यादी घटकांचा समावेश करण्याचे कारण म्हणजे प्रस्तुत प्रकल्पाचा संपूर्ण लेखाजोखा घेण्याचा प्रयत्न आहे. या प्रयत्नाचा प्रमुख उद्देश असा आहे की, पाटबंधारे प्रकल्पाची सुविधा उपलब्ध नसताना एकंदरीतच कृषी संबंध कशा प्रकारचे असू शकतात आणि असे प्रकल्प पूर्ण होवून कृषी संबंधात काय फरक पडतो. अशी अभ्यास पद्धती अंगिकारण्याचे मुख्य कारण म्हणजे उपरोल्लेख केल्याप्रमाणे सन २०१३ च्या “भूमि अधिग्रहण, पुनर्वसन व पुर्ननिवास” कायद्यान्वये प्रकल्प लाभक्षेत्रातील संभाव्य वीस गावांप्रमाणेच प्रकल्पबाधीतांनाही भविष्यात प्रकल्पाचे लाभ संभवतात असे प्रकल्प विभाग अर्थात महाराष्ट्राच्या जलसिंचन विभागाचे म्हणणे आहे. कारण या सर्व प्रकल्पाबाधीतांना प्रकल्पाच्या लाभक्षेत्रात जमिनी अधिग्रहित करून त्यांचे वाटप करण्याची प्रशासकीय तयारी पूर्ण झाली आहे. असे असले तरी प्रस्तुत पुर्नवितरणाकरिता अधिग्रहित जमिनीपैकी अनेक जमिनी लागवड योग्य नाहीत अथवा इतक्या उंच डोंगरी भागात आहेत की तेथपर्यंत पाटपाणी पोहोचू शकत नाही अशीही स्थिती आहे. सन १९९८ पासून गेली वीस वर्षे सर्फनाला प्रकल्प प्रलंबित असल्याने प्रस्तुत प्रकल्पाचा एकूण व्यय अनेक पर्तींनी वाढला तर आहेच. परंतु प्रस्तावित लाभक्षेत्रातील (वीस) गावांचे कृषी संबंधही बदलू शकले नाहीत. किंबहुना प्रकल्पबाधीतांचे प्रकल्प लाभधारकांत रूपांतर होवून त्यांचेही कृषी संबंध बदलणे प्रलंबले गेले. तसेच सन १९९८ साली प्रकल्पाची अधिसूचना निर्गमित झाल्यापासून प्रकल्पबाधीतांच्या जमीन/मिळकत ७/१२ उताऱ्यावर सरकारचे नाव नोंदले गेल्यामुळे संबंधित जमिनीचे खरेदी विक्री व्यवहार गेली वीस वर्षे बंद आहेत. त्याचप्रमाणे प्रकल्पबाधीत क्षेत्रातील खाजगी व सार्वजनिक कृषी व ग्रामीण गुंतवणूकीला खीळ बसली. परिणामी प्रकल्पबाधीतांच्या उत्पन्नात सकारात्मक बदल होणे एकदम थांबले. या सर्व घटकांचा विचार विमर्श करून प्रश्नावलीची योजना करताना प्रकल्पबाधीत अर्थात संभाव्य प्रकल्प लाभधारकांनी गमावलेले लाभ व उत्पादनक्षमतेच्या तोट्याचे मोजदादही प्राथमिक माहितीच्या आधारे प्रस्तुत प्रकरणात करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

तक्ता १: प्रकल्पबाधीत व नियंत्रण समूह सिंचन प्रकल्प लाभधारक सर्वेक्षित कुटुंबांच्या जिरायत तथा बागायत जमिन वापरासंबंधीचे विवेचन

जमिनीचे प्रकार	प्रकल्प विस्थापित कुटुंबे		नियंत्रण समूह कुटुंबे		निव्वळ तफावत
	एकूण (एकर)	प्रमाण (%)	एकूण (एकर)	प्रमाण (%)	
जिरायत	504.37(50.16)	2.80	20.36(21.20)	0.97	1.83
बागायत	272.49(27.11)	1.51	32.99(47.31)	1.57	- 0.06
पडीक	230.64(22.94)	1.28	16.37(34.47)	0.78	0.50
एकूण	1005	5.58	69.72	3.32	2.26

संदर्भ: क्षेत्र सर्वेक्षण ; **टिप:** कंसातील आकडे एकूणाशी प्रमाण/टक्केवारी दर्शवितात.

कोणत्याही सिंचन प्रकल्पाचा पहिला व महत्वाचा परिणाम म्हणजे लाभक्षेत्रातील पिक पद्धती आणि जिरायत व बागायत जमिनीच्या प्रमाणात घडून येणारा बदल होय. असा बदल तपासताना प्रकल्पबाधीत व चित्री प्रकल्प लाभक्षेत्रातील जमिनधारणेचे वर्गीकरण केले असता वरील तक्ता क्रमांक 1 मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे स्थिती समोर येते. प्रकल्प विस्थापित शेतकरी, की ज्यांची शेती पूर्णपणे पर्जन्यमानावर अथवा स्वयंनिर्मित सिंचन साधनांवर अवलंबून आहे त्यांच्या एकूण धारणक्षेत्रापैकी अर्ध्यापेक्षा अधिक (५०.१६ टक्के) धारणक्षेत्र जिरायत तर साधारणपणे एक चतुर्थांश (२७.११ टक्के) एवढे धारणक्षेत्र स्वयंनिर्मित बागायत क्षेत्र असल्याचे दिसून येते. याउलट प्रकल्प लाभधारक मौजे हाजगोळी (खु) स्थित नियंत्रण समूह शेतकऱ्यांच्या धारणक्षेत्राचा विचार केला तर प्रकल्प लाभामुळे एकूण धारणक्षेत्रापैकी जवळजवळ अर्धे (४७.३२ टक्के) धारणक्षेत्र बारमाही बागायत झाले आहे. तर याउलट एक तृतीयांश (३२.२० टक्के) इतके धारणक्षेत्र अद्यापही जिरायत अवस्थेत आहे. याचे प्रमुख कारण म्हणजे आजरा तालुक्यातील जमिनीचा उंच सखलपणा. कारण डोंगराळ प्रदेश असल्यामुळे उंच/टेकडीवरील शेतांपर्यंत पाटपाणी पोहोचू शकत नाही. आणि बहुतांश शेतकऱ्यांनी ठिबक अथवा तुषार सिंचनाचा अवलंब केलेला नाही. याच कारणामुळे प्रकल्पबाधीत २२.९५ टक्के व चित्री लाभ क्षेत्रामधील नियंत्रण समूह शेतकऱ्यांच्या २३.४८ टक्के (एकूण धारणक्षेत्रापैकी) पड जमिनीचा विचार केला तर त्यात फारशी तफावत दिसून येत नाही. तसेच पर्जन्यमान समाधानकारक असल्याने हंगामी धानपीके

मुबलक प्रमाणात येतात. त्यामुळे उंच शेतांपर्यंत पाटपाणी नेण्याची आवश्यकता भासत नाही. त्यामुळे जिरायतीचे प्रमाण जास्त आहे. कारण आजरा तालुक्याचे वार्षिक पर्जन्यमान साधारणपणे १३०० मी.मी. इतके असल्याने हंगामी पाण्याची भरघोस उपलब्धता असते. त्यामुळे पावसावर येणारी पिकेही चांगली येतात. उत्तम उत्पादकता देतात. त्यामुळे अशा उंचीवरील शेतात पाईपलाइनचा खर्च करून पाणी पोहोचविण्याची गरज या शेतकऱ्यांना भासत नसावी.

जिरायत आणि बागायत परिक्षेत्रातील सरासरी धरणक्षेत्राचा विचार केला तर जिरायतपेक्षा बागायत परिक्षेत्रातील सरासरी कृषी धारणक्षेत्राचे आकारमान नेहमी कमी असते. याची अनेक कारणे असू शकतात. यापैकी महत्वाचे कारण म्हणजे बागायत परिक्षेत्रातील जमिनीचे खरेदी विक्रीच्या माध्यमातून हस्तांतरण होण्याचे प्रमाण नेहमीच कमी अथवा अत्यल्प असल्याने कुटुंबाच्या वारसाहक्काने सातत्याने त्याच जमिनीचे विभाजन व तुकडीकरण होत राहते. त्याचप्रमाणे बागायत परिक्षेत्रातील लोकांच्या स्थलांतरणाचे प्रमाणही कमी असते. याचे मुख्य कारण म्हणजे त्यांना स्वतःच्या शेतावर उपजिविकेची साधने निर्माण झालेली असल्याने रोजंदारीकरिता स्थलांतर होत नसल्याने धरणक्षेत्राचे आकारमान सतत कमी होताना दिसून येते. तसेच बागायत परिक्षेत्रामधील पिक पद्धती आपोआपच व्यापारी स्वरूपाची होत जाते व त्यातून अधिकचे उत्पादन व उत्पन्न मिळण्याची शक्यता वाढते. त्यामुळे पड जमिन लागवडी योग्य करून पिकाखाली आणल्यामुळे अशा पड जमिनीचे प्रमाण जिरायत परिक्षेत्रापेक्षा आपोआपच कमी होते. प्राथमिक माहितीचा विचार केला तर नियंत्रण समूहाचे एकूण सरासरी धरणक्षेत्र (३.३२ एकर) विस्थापितांच्या एकूण सरासरी (५.५८ एकर) धरणक्षेत्रापेक्षा २.२६ एकर ने कमी असल्याचे दिसून येते. अशीच माहिती सरासरी जिरायत (२.८० एकर व ०.९७ एकर) धरणक्षेत्राबाबतही दिसून येते. परंतु सरासरी बागायत धरणक्षेत्राचा विचार केला तर नियंत्रण समूहाचे धरणक्षेत्र (१.५७ एकर) हे प्रकल्पबाधीतांच्या सरासरी बागायत धरणक्षेत्रापेक्षा (१.५१ एकर) जास्त असल्याचे निदर्शनास येते (किता).

तक्ता २: प्रकल्पबाधीत व नियंत्रण समूह सिंचन प्रकल्प लाभधारक सर्वेक्षित कुटुंबांच्या पिकपद्धतीचे विवेचन

प्रकल्प विस्थापित कुटुंबे			नियंत्रण समूह कुटुंबे		
वार्षिक	खरीप	रब्बी	वार्षिक	खरीप	रब्बी
ऊस	भात	भात	ऊस	भात	भात
	नाचणी	नाचणी	भाजीपाला	नाचणी	नाचणी
	भुईमूग	भुईमूग	फणस	भुईमूग	भुईमूग
आंबा			नारळ		
काजू			चिक्कू		
पेरू			आंबा		
फणस			चारा पिके		
जांभूळ			जांभूळ		
रातंबा			उंबर		
करवंद			जांभूळ		

संदर्भ: क्षेत्र सर्वेक्षण

कोल्हापूर जिल्ह्याचा पश्चिमेचा भाग कोकणाशी प्रत्यक्षपणे जोडला गेलेला आहे. कोकण घाटमाथ्यापासूनच कोल्हापूर जिल्ह्याचा भूभाग सुरू होत असल्याने या प्रदेशाची भूरचना, वनसंपदा, पिकरचना, पर्जन्यमान व एकंदरीतच जीवनमान कोकणसदृश्य असल्याचे दिसून येते. हिरण्यकेशी सर्फनाला मध्यम पाटबंधारे जलप्रकल्पाचे पाणलोट व लाभधारक ही दोन्ही क्षेत्रे आजरा तालुक्यात येतात. या तालुक्याचा भूप्रदेश कोकण संलग्न घाटमाथ्यावरच असल्याने व पर्जन्यमान भरपूर असून (१३०० मिमी) येथील नदीनालेही वार्षिक प्रवाही असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे एकंदरीतच पिकपद्धती

बागायत प्रदेश सदृश्य आहे. तसेच चित्री प्रकल्पलाभ नियंत्रण क्षेत्रही आजरा तालुक्यातच येते. त्यामुळे पाण्याचा वर्षभर तुटवडा नसल्याने नियंत्रण समूह व प्रकल्पबाधीत क्षेत्राच्या पिक रचनेत बदल नसल्याचे दिसून येते. दोन्ही विभागातील पिकरचनेचा विचार केला तर खरीप व रब्बी पिकांत भात, नाचणी व भूईमूग आणि वार्षिक पिकांच्या यादीत ऊस, आंबा, चिक्कू, नारळ, फणस, काजू, जांभूळ, पेरू, रातंबा इत्यादी फळपिके व जनावरांसाठी चान्याच्या पिकांचा

समावेश असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे धरणापूर्वी व धरणानंतरच्या पिक पद्धतीत कोणताही बदल असल्याचे ठळक निरीक्षण नोंदविता येणे शक्य नाही.

याचाच अर्थ अथवा महत्त्वाचे अनुमान असे की जेथे-जेथे पाणी व धरणायोग्य जागा आहे अशा सर्वच ठिकाणी धरणे झालीच पाहिजेत असा धोरणकर्त्यांचा व पाटबंधारे विभागातील तज्ञांचा किंवा जललाभाच्या अपेक्षेने जनतेचा आग्रह असण्याची आवश्यकता नाही. किंबहुना अशा भूभागाकडे वेगळे लक्ष देवून कोल्हापूर बंधान्यासारख्या पायाभूत सुविधा निर्माण करून उन्हाळी पिकांसाठी पाणीपुरवठा निर्माण करण्यास हरकत नसावी. यामुळे सार्वजनिक खर्चात प्रचंड बचत होवून झालेली बचत इतर विकास कामांवर तसेच तुटीच्या प्रदेशाकडे वळविता येवू शकेल. यातून सार्वजनिक खर्चाची कार्यक्षमता साधता येवू शकेल. इतकेच नव्हे तर जलप्रकल्पांकरिता करावे लागणारे भूमि अधिग्रहण टाळता येवू शकेल. तसेच प्रकल्प विस्थापितांचा व पुनर्वसनाचा तिढा निर्माण होणार नाही. येथे असेही नमूद करणे आवश्यक आहे की राष्ट्रीय जल लवादाने देवू केलेले राज्याच्या हिश्याचे काही पाणी धरणे न बांधल्यामुळे दुसऱ्या राज्यात गेले तरी त्यात फारसे नुकसान मानण्याचे कारण नाही. कारण संघराज्यीय पद्धतीचा विचार केला तर भूभागाच्या दृष्टिने भारतासारख्या खंडप्राय देशात असे घडणे स्वाभाविकच आहे. यावर एक व्यवहार्य उपाय असा असू शकतो व तो म्हणजे जर नदीखोऱ्याच्या वरच्या राज्यातील असे धरण न बांधता व पर्यायी पायाभूत सुविधा उभारल्यामुळे शिल्लक राहिलेल्या व प्रवाहाच्या खालच्या राज्यात गेलेल्या पाण्याच्या मोबदल्यात अशा अतिरिक्त जल लाभधारक राज्याने वरच्या राज्याला त्याची वार्षिक आर्थिक भरपाई देवू करावी. तसेच वरच्या राज्याने धरण बांधण्याऐवजी कोल्हापूर पद्धतीच्या बंधान्यांचा वापर केला तर अशा बंधान्यांच्या बांधकामाचा खर्च खालच्या राज्याने देण्यास हरकत नसावी. यातून आंतरराज्यीय सलोखाही वृद्धिंगत होवू शकतो. आणि वरच्या राज्याच्या धरणावरील खर्च, भूमि अधिग्रहण, विस्थापन व पुनर्वसन यासारख्या समस्या तर मार्गी लागतीलच परंतु पर्यावरणाचेही नुकसान टाळता येणे शक्य होईल.

तक्ता ३: प्रकल्पबाधीत व नियंत्रण समूह सिंचन प्रकल्प लाभधारक सर्वेक्षित कुटुंबांच्या पिकपद्धतीचे विवेचन

	प्रकल्प विस्थापित कुटुंबे		नियंत्रण समूह कुटुंबे	
	एकूण	प्रमाण (%)	एकूण	प्रमाण (%)
होय	79	43.89	10	47.62
नाही	101	56.11	11	52.38
एकूण	180	100	21	100

संदर्भ: क्षेत्र सर्वेक्षण

आजरा तालुक्याचे पर्जन्यमान कोकणाप्रमाणेच जास्त असल्याने (१३०० मि. मी.) व बहुतांशी वर्षभर पाण्याचे दुर्भिक्ष नसल्यामुळे पाटपाण्याची व्यवस्था नसली तरी शेतकरी स्वखर्चाने वार्षिक पिक पद्धती विकसित करतात असेच दिसून येते. त्यामुळे प्रकल्पबाधीत व नियंत्रण समूह प्रकल्प लाभधारक या दोन्हीही समूहांकडील फळबाग लागवडीची चौकशी केली असता पिकरचनेप्रमाणेच याबाबतही फारशी तफावत निदर्शनास येत नाही. एकूण सर्वेक्षित प्रकल्पबाधीतांपैकी ४३.८९ टक्के कुटुंबांची स्वतःची फळलागवड आहे तर नियंत्रण समूह कुटुंबांचे हेच प्रमाण ४७.६२ टक्के इतके असल्याचे निदर्शनास आले. अर्थात प्रकल्प लाभधारक शेतकऱ्यांकरवी वार्षिक पिकरचनेचा अवलंब होणे सहज शक्य असल्याने अशा कुटुंबांचे फळबाग लागवड प्रमाण प्रकल्पबाधीतांपेक्षा अधिक असणे अगदीच सहज शक्य आहे. परंतु प्रकल्पबाधीतांचेही फळबाग लागवडीचे प्रमाण अगदीच अल्प आहे असेही नाही.

उत्पादन क्षमता:

पिकरचनेप्रमाणेच प्रकल्पबाधीत व प्रकल्प लाभधारक नियंत्रण समूह कुटुंबांच्या पीक उत्पादन क्षमतेतही फारशी तफावत दिसून येत नाही. याचे मुख्य कारण वर उल्लेख केल्याप्रमाणे व एकंदरीतच जास्त पर्जन्यमान, दोन्ही प्रकारच्या शेतकऱ्यांना पाण्याची वर्षभर उपलब्धता आणि समान “कृषी वातावरण” विषयक (Agro Climatic) परिस्थिती होय.

तक्ता ४: प्रकल्पबाधीत व नियंत्रण समूह सिंचन प्रकल्प लाभधारक सर्वेक्षित कुटुंबांच्या पिकवार एकरी उत्पादन क्षमतेचे विवेचन

पिके	प्रकल्प विस्थापित कुटुंबे		नियंत्रण समूह कुटुंबे	
	प्रती एकर उत्पादकता (किंटल/मेट्रिक टन)			
	खरीप	रब्बी	खरीप	रब्बी
भात	7.56	13.64	7.21	13.00
नाचणी	3.40	3.24	2.14	3.33
भुईमूग	1.77	1.86	3.00	3.00
ऊस (मे.टन)	11.26		34.65	

संदर्भ: क्षेत्र सर्वेक्षण

रब्बी व खरीप या दोन्ही हंगामातील भात, नाचणी व भुईमूग या पिकांच्या एकरी उत्पादकतेत प्रकल्पबाधीत व लाभधारक नियंत्रण समूह अशी शक्यतो तफावत दिसून येत नाही. कारण ही पिके ३-४ महिने अशा अल्प कालावधीची हंगामी पिके आहेत. या कालावधीत प्रकल्पबाधीत व प्रकल्प लाभधारक या दोन्हीही समूहाकडे पाण्याची मुबलक उपलब्धता असते.परंतु ऊसासारख्या वार्षिक पिकांच्या एकरी उत्पादनक्षतेत मात्र आमूलाग्र तफावत दिसून आली. याचे कारण ऊस पिकाला उन्हाळ्यातही पाण्याची आवश्यकता असते आणि उन्हाळ्यात मात्र बिगर सिंचन लाभधारक क्षेत्रात पाणी उपलब्ध करणे शक्य होत नाही. किंवा बहुतेकदा उन्हाळ्यात पाणी कमी पडते. एकरी ऊस उत्पादनाच्या सरासरीचा विचार केला तर प्रकल्पबाधीत कुटुंबाची ऊसाची सरासरी एकरी उत्पादनक्षमता ११.२६ तर नियंत्रण समूह प्रकल्प लाभधारक शेतकऱ्यांची एकरी ऊस उत्पादन क्षमता ३४.६५ मेट्रिक टन इतकी दिसून आली. म्हणजेच या दोन्ही क्षेत्रातील ऊस उत्पादन क्षमतेचा विचार केला तर प्रकल्प लाभधारक क्षेत्रातील ऊस उत्पादन क्षमता बिगर लाभधारक प्रकल्पबाधीत क्षेत्राच्या ३०७.७२ टक्के जास्त आहे. अशा प्रकारे वार्षिक व्यापारी पिकांच्या उत्पादनक्षमतेबाबत शाश्वत पाणीपुरवठा किती महत्वाचा कृषी आदान घटक आहे हे लक्षात येते. अर्थात शेतीचे बागायतीकरण म्हणजे फक्त ऊस उत्पादनावर भर देणे असा त्याचा अर्थ होत नाही. जर ऊस पिकाव्यतिरिक्त इतर सर्व पिकांची सरासरी उत्पादनक्षमता प्रकल्पबाधीत व प्रकल्प लाभधारक या दोन्ही समूहाबाबत जवळजवळ समान असेल तर फक्त लौकिक अर्थाने ऊस बागायत करण्यासाठी धरण निर्मिती करून विस्थापन, पुनर्वसन, पर्यावरणविषयक आणि सार्वजनिक खर्चाची अकार्यक्षमता यासारख्या समस्यांना आमंत्रण देण्याचे काहीही कारण नाही.

तक्ता ५: प्रकल्पबाधीत व नियंत्रण समूह सिंचन प्रकल्प लाभधारक सर्वेक्षित कुटुंबाची फळ लागवडीचे विवेचन

फळझाडे	प्रकल्प विस्थापित कुटुंबे		नियंत्रण समूह कुटुंबे	
	सरासरी फळझाडे	लागवडदार	सरासरी फळझाडे	लागवडदार
काजू	213	20	75	4
आंबा	8	1	0	0
पेरू	20	3	0	0
एकूण	241	24	75	4

संदर्भ: क्षेत्र सर्वेक्षण

सर्फनाला प्रकल्पग्रस्त परिसरात मुबलक वनसंपदा असल्याचे दिसून आले. तसेच अनेक प्रकल्पबाधीत शेतकऱ्यांकडे स्वतःच्या मालकीची फळबाग लागवड केल्याचेही दिसून आले. यात प्रामुख्याने काजू, आंबा, पेरू इत्यादी प्रकारच्या फळपिकांचा समावेश आहे. ज्या प्रकल्पग्रस्तांनी अशी फळबाग लागवड केली आहे त्यांची सरासरी संख्या व फळझाडे काजू २१३ (२०), आंबा ८ (१) व पेरू २० (३) अशी असल्याचे दिसून येते. प्रकल्प लाभधारक नियंत्रण समूहाच्या बाबतीत हा आकडा जरासा वेगळा दिसून येतो. यामध्ये फक्त ४ शेतकऱ्यांनी काजूची लागवड केली असून प्रत्येकी ७५ काजू झाडे त्यांच्याकडे असल्याचे दिसून आले. यावरून असे समजते की प्रकल्प लाभक्षेत्रात फळपिकांऐवजी ऊसासारख्या तुलनेने कमी कष्ट व विक्रीची समस्या नसलेल्या पिकास प्राधान्य दिले जाते. तसेच जेव्हा सिंचन प्रकल्पांचे

लाभ मिळतात तेव्हा शक्यतो ऊस पिकाकडेच शेतकऱ्यांचे अनावश्यक आकर्षण असल्याचे सर्वदूर महाराष्ट्राचा अनुभव येथेही येतो व नियंत्रण समूह प्रकल्प लाभधारक कुटुंबांच्या बाबतीत सत्यतेत उतरतो. वर नमूद केल्याप्रमाणे एकंदरीतच आजरा तालुक्याचे पर्जन्यमान कोकणसदृश्य व मुबलक असल्याने या तालुक्यात सरकारी व खाजगी मालकीची वनसंपदाही पुष्कळ असल्याचे निदर्शनास येते. त्यामुळे सरकारी वन विभागाव्यतिरिक्त खाजगी वनसंपदाही धरणाच्या बुडीत क्षेत्रात येते. यात काही आश्चर्य नाही असेच आम्हाला क्षेत्रभेटी व आकडेवारीवरून लक्षात आले. परंतु अशा वनसंपदेचे नुकसान प्रचंड आहे असे निश्चित.

तक्ता ६: प्रकल्पबाधीत व नियंत्रण समूह सिंचन प्रकल्प लाभधारक सर्वेक्षित कुटुंबांच्या खाजगी वनसंपदेचे विवेचन

प्रकार	प्रकल्प विस्थापित कुटुंबे			नियंत्रण समूह कुटुंबे		
	मालकी कुटुंबे	वनसंपदा	कौटुंबिक सरासरी	मालकी कुटुंबे	वनसंपदा	कौटुंबिक सरासरी
काजू	131	8568	65	10	406	7
आंबा	31	1444	8	13	90	1
पेरू	124	260	12	0	0	0
फणस	101	1032	10	10	60	1
जांभूळ	13	2768	131	3	17	44
मेसकाठी	81	130918	1616	1	500	41
आमसूल	15	265	15	0	0	0
किंदळ	12	1699	11	0	0	0
आईन	17	230	16	0	0	0
नानेस	12	130	16	0	0	0
बाभूळ	25	280	11	0	0	0
रातंबा	21	1009	48	0	0	0
करवंद	14	461	33	0	65	0
नारळ	0	0	0	8	65	0
निलगिरी	0	0	0	2	32	0
चिक्कू	0	0	0	2	11	0
इतर	0	0	0	3	30	10
एकूण	149064			1211		

संदर्भ: क्षेत्र सर्वेक्षण

विस्थापित व प्रकल्प लाभधारक नियंत्रण समूह शेतकऱ्यांची वनसंपदेची तुलना केली तर प्रकल्प विस्थापितांची वनसंपदा नियंत्रण समूहापेक्षा अनेक पटींनी अधिक आहे. कारण प्रकल्पबाधीत कुटुंबांची एकूण वनसंपदा १४९०६४ (सरासरी प्रती कुटुंब ८२८.१३) तर नियंत्रण समूहाची एकूण वनसंपदा १२११ (सरासरी प्रती कुटुंब ६०.५५) इतकी असल्याचे दिसून येते. म्हणजेच प्रस्तुत प्रकल्पात मोठ्या प्रमाणात खाजगी वनसंपदेचे नुकसान होणार यात शंका नाही. या सर्व प्रकारच्या बाधीत वनसंपदेकरीता प्रकल्पग्रस्तांना रकमेच्या स्वरूपात नुकसान भरपाई मिळणार असली तरीही वनसंपदा कायमस्वरूपी नष्ट होणार असल्याने पर्यावरणाचे नुकसान निश्चित आहे. तसेच हा सर्व परिसर पश्चिम घाटास संलग्न असल्याने वनसंपदेबरोबरच इतर नैसर्गिक नुकसान अधिक जास्त असू शकते.

जलनियोजन:

महाराष्ट्राच्या एकूण लागवडीयोग्य जमिनीपैकी (GCA) जलसिंचनाचे प्रमाण साधारणपणे १८ टक्के इतके सिमित आहे. त्यामध्ये शेतकऱ्यांची स्वयं गुंतवणूकीतून विहिरी, बोअरवेल यासारख्या मार्गांनी निर्माण केलेले जलस्रोतही महत्त्वाची भूमिका पार पाडतात.

तक्ता ७: प्रकल्पबाधीत व नियंत्रण समूह सिंचन प्रकल्प लाभधारक सर्वेक्षित कुटुंबाचे कृषी जलस्रोत विवेचन

पाण्याचा स्रोत	प्रकल्प विस्थापित कुटुंबे		नियंत्रण समूह कुटुंबे	
	संख्या	प्रमाण (%)	संख्या	प्रमाण (%)
विहीर	16	8.89	1	4.76
बोअरवेल	13	7.22	1	4.76
नदी	27	15.00	0	00
शेततळे	0	00	0	00
तलाव	1	0.56	0	00
नदीपाट	59	32.78	0	00
नदी समांतर चारी	0	00	21	100
इतर	25	13.89	0	00
आधार	180		21	

संदर्भ: क्षेत्र सर्वेक्षण

पारपोली प्रकल्पगस्त शेतकरी सिंचन नियोजनाकरिता प्रामुख्याने विहीर (८.८९ टक्के), बोअरवेल (७.२२ टक्के), नदी (१५ टक्के), तलाव (०.५६ टक्के) व नदीतून काढलेल्या समांतर चारीवर (३२.७८ टक्के) अवलंबून आहेत. याउलट प्रकल्प लाभधारक नियंत्रण समूहाचा विचार केला तर अल्प प्रमाणातील अनुक्रमे विहीर (४.७६ टक्के) व बोअरवेल (४.७६ टक्के) असे अवलंबित्व वगळता इतर सर्व लाभधारकांना वार्षिक पाटपाण्याची (१०० टक्के) सुविधा उपलब्ध आहेत. यावरून असे अनुमान निघते की प्रकल्पग्रस्त शेतकऱ्यांचे जलव्यवस्थापन पूर्णपणे स्वयंखर्चावर व स्वयंमगुंतवणूकीवर निर्भर असून प्रकल्प लाभधारक मात्र सरकारनिर्मित जलस्रोतांचा लाभ घेत आहेत. प्रकल्पबाधीतांपैकी तीन ठिकाणच्या म्हणजेच मौजे पारपोली, पारपोली गावठाण व मौजे खेडगे स्थित उपलब्ध सर्व १८० कुटुंबांचे जनगणना पद्धतीने सामाजिक व आर्थिक सर्वेक्षण केले असता जलस्रोतांबाबत असे दिसून आले की एकूण १८० पैकी ३५ कुटुंबांनी स्वतःच्या विहिरी खणून त्यावर डिझेल अथवा विद्युत पंपसेट बसविलेले होते. तर इतर १९ कुटुंबांनी बोअरवेल खोदून त्यावर पाणबुडी पंप (Submersible Pump) बसविलेले होते. परंतु नियंत्रण समूह कुटुंबाच्या बाबतीत विचार केला तर प्रत्येकी एका कुटुंबानेच विहीर व बोअरवेल खोदल्याचे दिसून आले. याचाच अर्थ लाभधारक शेतकऱ्यांना कृषी पाणीपुरवठ्याकरिता स्वतःच्या खाजगी गुंतवणूकीची आवश्यकता नाही.

तक्ता ८: प्रकल्पबाधीत व नियंत्रण समूह सिंचन प्रकल्प लाभधारक सर्वेक्षित कुटुंबाचे स्वतःच्या मालकीचे बोअरवेल व विहिरीचे विवेचन

प्रकार	प्रकल्प विस्थापित कुटुंबे		नियंत्रण समूह कुटुंबे	
	संख्या	प्रमाण (%)	संख्या	प्रमाण (%)
विहीर	35	19.44	1	4.46
बोअरवेल	19	10.55	1	4.76
आधार	180		21	

संदर्भ: क्षेत्र सर्वेक्षण**तक्ता ९: प्रकल्पबाधीत व नियंत्रण समूह सिंचन प्रकल्प लाभपट्ट्यातील सरासरी भूजलपातळी विषयक विवेचन**

प्रकार	प्रकल्प विस्थापित कुटुंबे	नियंत्रण समूह कुटुंबे
	भूजलपातळी (फूट)	भूजलपातळी (फूट)
विहीर	22	40
बोअरवेल	221	250

संदर्भ: क्षेत्र सर्वेक्षण

विस्थापित क्षेत्रातील विहीर खोदकामाची सरासरी भूजल पातळी २२ फूट तर बोअरवेलकरिता २२१ फूट आहे. याउलट प्रकल्प लाभक्षेत्रात या दोन्ही जलस्रोतांकरिताच्या भूजल पातळी अनुक्रमे ४० व २८० फूट खोल असल्याचे दिसून येते. याची दोन कारणे संभवतात. एक म्हणजे प्रकल्प लाभक्षेत्रात ऊसासारख्या विक्रमी पाणी वापराच्या व्यापारी पिक लागवडीमुळे जलस्रोतांचा अनियंत्रित वापर व उपसा होत राहतो व दुसरे कारण म्हणजे ऊसासारख्या व्यापारी पिकामुळे वर्षभर पाणी उपसा होत राहिल्याने भूगर्भातील पाणी पातळी खोल जाते. म्हणजेच प्रकल्प लाभक्षेत्रातील पिक पद्धती व अनियंत्रित पाणी वापर हे दोन्ही पर्यावरणाच्या दृष्टिने काहीसे हानीकारक असल्याचे दिसून येते.

जलसिंचन प्रकल्पाचे लाभधारक नसलेली शेतकरी कुटुंबे उदरनिर्वाहासाठी स्वतःच्या शेतीव्यतिरिक्त इतर साधनांवर अवलंबून असणे अगदी अपरिहार्य असते. कारण अशा कुटुंबांना आपल्या पावसावर अवलंबून असणाऱ्या व व्यापारी पिके नसणाऱ्या शेतलागवडीतून पर्याप्त उत्पन्न मिळू शकत नाही.

तक्ता १०: प्रकल्पबाधीत व नियंत्रण समूह सिंचन प्रकल्प लाभधारक सर्वेक्षित कुटुंबाचे रोजगारविषयक विवेचन

रोजगार	प्रकल्प विस्थापित कुटुंबे				नियंत्रण समूह कुटुंबे			
	कुटुंबे	प्रमाण (%)	स्त्रिया	पुरुष	कुटुंबे	प्रमाण (%)	स्त्रिया	पुरुष
स्वतःची शेती	83	46.11	116	123	5	23.80	20	5
शेतमजुरी	39	21.66	42	54	5	23.80	0	4
नोकरीला	65	36.11	17	89	3	14.28	0	4

संदर्भ: क्षेत्र सर्वेक्षण

मौजे पारपोली सर्फनाला विस्थापित व प्रकल्प लाभ नसलेले ४६.११ टक्के कुटुंबे रोजगारासाठी स्वतःच्या शेतलागवडीवर निर्भर आहेत. अनुक्रमे शेतमजुरी करणाऱ्यांचे प्रमाण २१.६६ टक्के व नोकरीवर निर्भर असणाऱ्या कुटुंबाचे प्रमाण ३६.११ टक्के आहे. म्हणजेच कृषी लावगडीतून या कुटुंबांचा पूर्ण उदरनिर्वाह होणे शक्य नाही असेच दिसून येते. परंतु प्रकल्प लाभधारक नियंत्रण समूहातील परिस्थितीही फारशी भिन्न नाही असे दिसून येते.

पाणी पुरवठ्याच्या सुविधा उपलब्ध झाल्यामुळे बिगर कृषी अथवा पूरक उत्पन्नाचे मार्ग आपोआपच निर्माण होतात. अथवा तसे मार्ग निर्माण करण्याची क्षमता लाभक्षेत्रातील शेतकरी कुटुंबात तयार होते. अशा बिगर कृषी अथवा जोड उत्पन्नाच्या मार्गांमुळे शेतकऱ्यांच्या एकूण उत्पन्नात वृद्धी होवून त्यांचे जीवनमान सुधारणे शक्य बनते. उदाहरणार्थ दूधाचा व्यवसाय करण्यासाठी महत्वाचा घटक म्हणजे वर्षभर ओल्या चान्याची उपलब्धता असावी लागते. असा ओला चारा उपलब्ध होण्याच्या मार्गांतील एकमेव अडथळा म्हणजे वर्षभर पाण्याची उपलब्धता नसणे. परंतु जलसिंचन प्रकल्प लाभक्षेत्रात हा प्रमुख अडथळाही दूर होणे शक्य असल्यामुळे अशा भागातील शेतकरी दूधाचा जोडधंदा सुरू करू शकतात. गाय, म्हैस, शेळी किंवा मेंढीसारखे प्राणी पाळून जोड उत्पन्नाचे मार्ग निर्माण करू शकतात. परंतु अशी परिस्थिती मात्र आम्ही केलेल्या सर्वेक्षणात दिसून आली नाही. कारण एकूणच आकडेवारीवर दृष्टिक्षेप टाकला तर असे निदर्शनास येते की सिंचन प्रकल्प लाभधारक नियंत्रण समूह शेतकरी कुटुंबाचा असा जोडधंदा करण्याचा मानस प्रकल्पबाधीतांपेक्षा कमी असल्याचे दिसून येते. कदाचित पिक पद्धतीतील बदल, उत्पादकता व उत्पन्नातील वृद्धीमुळे त्यांना अशा कृषी जोडधंद्याची आवश्यकता वाटत नसावी असेही असू शकते. परंतु शाश्वत पाणीपुरवठ्याच्या ठिकाणी देशात इतरत्र कोठेही अध्ययन केले तर कृषी जोडधंद्यात निश्चितपणे वृद्धी झाल्याचीच उदाहरणे व अनुभव आहेत. आकडेवारीवर दृष्टिक्षेप टाकला असता असे निदर्शनास येते की दुभती जनावरे अथवा शेळी, मेंढी किंवा कुक्कुटपालनाच्या कामी व त्यापासून मिळणाऱ्या उत्पादन व मिळकतीसंदर्भात प्रकल्प लाभधारक नियंत्रण समूहातील शेतकरी कुटुंबे प्रकल्पबाधीत कुटुंबांच्या मागे आहेत. अथवा अशा पूरक व्यवसायात आजरा तालुक्यातील प्रकल्प लाभधारक शेतकऱ्यांची इच्छा नाही असेच निदर्शनास येते.

तक्ता ११: प्रकल्पबाधीत व नियंत्रण समूह सिंचन प्रकल्प लाभधारक सर्वेक्षित कुटुंबाचे बिगर कृषी रोजगारविषयक विवेचन

पशुपालन	प्रकल्प विस्थापित कुटुंबे				नियंत्रण समूह कुटुंबे			
	पाळणाऱ्यांची संख्या	प्रमाण (%)	पशु संख्या	प्रमाण (%)	पाळणाऱ्यांची संख्या	प्रमाण (%)	पशु संख्या	प्रमाण (%)
गाय	15	9.62	18	3.96	3	15.00	5	10.00
म्हैस	97	62.18	189	41.54	14	70.00	24	48.00
शेळी	2	1.28	21	4.62	2	10.00	15	30.00
मेंढी	0	00	0	00	0	00	0	00
कुक्कुटपालन	42	16.92	227	49.89	1	5.00	6	12.00
एकूण	156	100	455	100	20	100	50	100.00
रोजचे दूध व अंडी उत्पादन तपशील								
	उत्पादक	लिटर	प्रमाण (%)		उत्पादक	लिटर	प्रमाण (%)	
गाय	14	49	55.68		4	30	41.10	
म्हैस	74	219	84.09		11	43	58.90	
रोजचे अंडी उत्पादन	27	94			1	4		
रोजचे दूध उत्पादन	88	268			15	73		

संदर्भ: क्षेत्र सर्वेक्षण

वित्तीय निर्देशांक:

वित्तीय सेवांमध्ये प्रामुख्याने बचत, कर्ज व विमा सेवा व त्यांचा वापर इत्यादी विषयक निर्देशकांचा समावेश होतो. गेल्या दोन दशकांत वित्तीय सेवाक्षेत्रात बचत गटांचे अस्तित्व अधिक प्रभावीपणे जाणवू लागले आहे. ग्रामीण भागात अशा प्रकारच्या वित्तीय सेवांचा वापर प्रामुख्याने त्यांच्या उपलब्धतेवर अवलंबून असतो. आणि अशा सेवांची उपलब्धता; उदा. बँक शाखा उघडणे संबंधित ग्रामीण भागाच्या आर्थिक स्थितीवर अवलंबून असते. जर ग्रामीण भागाची कृषी व बिगर कृषी अर्थव्यवस्था सुधारलेली असेल व उत्पन्नाचे प्रमाण वाढून बचतीसाठी लोकांकडे नगद उपलब्ध असेल तेव्हा त्यांना बँक, पोस्ट अथवा विमा खात्याची आवश्यकता जाणवते. तसेच जेव्हा संबंधित भागातील नागरिकांकडे पुरेशी बचत क्षमता निर्माण होते तेव्हा बँकांनाही आपल्या शाखा सुरू करणे आर्थिकदृष्ट्या परवडते. विशेषतः ग्रामीण भागाबाबत ही बाब अतिशय ठळकपणे महत्त्वाची असते. ग्रामीण भागात जेव्हा पाणीपुरवठ्याच्या सुविधा उपलब्ध होतात तेव्हा एकंदरीतच पिकरचनेत व उत्पादन क्षमतेत बदल होवून कास्तकारी किफायतशीर होण्यास मदत होते. तसेच कृषी विकासामुळे अशा ग्रामीण भागात बिगर कृषी रोजगार व व्यवसाय सुरू होवून त्यांचीही लोकांच्या उत्पन्नवृद्धीत महत्त्वाची भूमिका बनते.

तक्ता १२: प्रकल्पबाधीत व नियंत्रण समूह सिंचन प्रकल्प लाभधारक सर्वेक्षित कुटुंबाचे बँक, बचतगट, पोस्ट ऑफीस व पतसंस्था सुविधा विषयक विवेचन

	प्रकल्पबाधीत विस्थापित कुटुंबे		नियंत्रण समूह कुटुंबे	
	एकूण	प्रमाण (%)	एकूण	प्रमाण (%)
		बँक खाते		
होय	175	97.22	21	100
नाही	5	2.78	0	00
एकूण	180	100	21	100
		बचतगट		
होय	103	57.22	10	47.62
नाही	77	42.78	11	52.38
एकूण	180	100	21	100
		पोस्ट ऑफीस खाते		
होय	28	15.56	10	47.62
नाही	152	84.44	11	52.38
एकूण	180	100	21	100
		पतसंस्था खाते		
होय	74	41.11	18	90.00
नाही	106	58.89	2	10.00
एकूण	180	100	21	100

संदर्भ: क्षेत्र सर्वेक्षण

सर्फनाला प्रकल्पबाधीत व नियंत्रण समूहाच्या चित्री पाटबंधारे प्रकल्प लाभधारक शेतकरी कुटुंबाच्या बँक खाते, बचतगट सदस्यत्व, पोस्टातील बचत खाते तसेच स्थानिक सहकारी पतसंस्थेतील बचत खात्याविषयीचे विवरण सादर केले आहे. तक्त्यातील पृथक्करीत माहितीवरून असे नमूद होवू शकते की बचतगट सदस्यत्वाचा अपवाद वगळता इतर सर्व निर्देशाकांच्या बाबतीत नियंत्रण समूह कुटुंबे प्रकल्पबाधीत कुटुंबापेक्षा आघाडीवर आहेत. यामधून असाच अर्थ ध्वनीमुद्रित होतो की बिगर जलसिंचन लाभधारक ग्रामीण कुटुंबापेक्षा सिंचन लाभधारक कुटुंबांची आर्थिक स्थिती निश्चितपणे सुधारलेली असते.

शेतकऱ्यांना उत्पादक व अनुत्पादक अशा दोन्ही प्रकारच्या कर्जाची गरज भासते. काही कारणामुळे पिके खराब झाली तर शेतकऱ्यांना अनुत्पादक म्हणजे उपभोगाकरिता कर्जाची आवश्यकता भासते. इतरवेळी शेतीच्या कामाकरिता उत्पादक कर्ज काढावे लागते. कृषी कर्जाचे दोन प्रकार पडतात. एक; अल्पकालीन पिक कर्ज आणि दोन; दीर्घकालीन गुंतवणूक व शेती विकास कर्ज. हिरण्यकेशी सर्फनाला प्रकल्पबाधीत सर्वेक्षित १८० पैकी एकूण ११२ शेतकऱ्यांनी (कुटुंबांनी) विविध प्रकारची अल्प व दीर्घकालीन अशी १.९५ कोटी रकमेची कर्जे घेतली आहेत. तर प्रकल्प लाभधारक नियंत्रण समूह २१ पैकी १६ कुटुंबांनी एकूण १९.९९ लक्ष रुपयांची कर्जे घेतली असल्याचे दिसून आले. या सर्व कर्जांची आम्ही प्रती कुटुंब व प्रती एकर अशी सरासरी काढून या दोन्ही प्रकारच्या शेतकऱ्यांची तुलना केली असता असे दिसून आले की ट्रॅक्टरसारखे भांडवली कर्ज नियंत्रण समूह शेतकरी प्रकल्पबाधीतांपेक्षा प्रती एकर व प्रती कुटुंब जास्त रकमेची घेतात असे दिसून आले.

तक्ता १३: प्रकल्पबाधीत व नियंत्रण समूह सिंचन प्रकल्प लाभधारक उद्दिष्टनिहाय एकूण, सरासरी कौटुंबिक व सरासरी प्रतीएकर कर्जाचे विवेचन

कर्ज प्रकार	प्रकल्पबाधीत विस्थापित कुटुंबे		नियंत्रण समूह कुटुंबे	
	कर्ज (रूपय)	प्रमाण (%)	कर्ज (रूपय)	प्रमाण (%)
पीक कर्ज	11159000	57.32	794000	39.71
खावटी	35001	1.8	100000	5
विहीर	50000	0.26	0	00
पाईपलाईन	474499	24.37	0	00
ट्रॅक्टर	650000	3.34	1025000	51.27
बोअरवेल	650000	3.34	0	00
इतर	1865000	9.58	80000	4
एकूण	19469000	100	1999000	100
आधार	112 कर्जदार		16 कर्जदार	
प्रती कुटुंब सरासरी				
पीक कर्ज	99633.39	57.32	49625	39.71
खावटी	3125.01	1.8	6250	5
विहीर	446.43	0.26	0	00
पाईपलाईन	42366.06	24.37	0	00
ट्रॅक्टर	5803.57	3.34	64062.5	51.27
बोअरवेल	5803.57	3.34	0	00
इतर	16651.79	9.58	5000	4
एकूण	173830.36	100	124937.5	100
आधार	112 कर्जदार		16 कर्जदार	
प्रती एकर सरासरी				
पीक कर्ज	24678.77	57.32	2665.3	39.72
खावटी	774.05	1.8	3307.97	5
विहीर	110.58	0.26	0	00
पाईपलाईन	10493.84	24.37	0	00
ट्रॅक्टर	1437.51	3.34	0	00
बोअरवेल	1437.51	3.34	33906.72	51.28
इतर	4124.55	9.58	2646.38	4
एकूण	43056.81	100	66126.36	100
आधार	452.17(एकर)		30.23(एकर)	

संदर्भ: क्षेत्र सर्वेक्षण

अशाच प्रकारचे निरीक्षण खावटी कर्जाच्या संदर्भातही दिसून येते. याचाच अर्थ असा की जलसिंचन प्रकल्पांमुळे जो शाश्वत पाणीपुरवठा निर्माण होतो त्यामुळे उत्पादन व उत्पन्न वृद्धी होवून शेतकऱ्यांची कर्ज (Credit Ability) क्षमता

वाढते. परिणामे वेळेवर परतफेड करण्याची क्षमताही वाढल्याने बँकांचा त्यांच्या प्रती विश्वास वाढून अशा शेतकऱ्यांना अधिकचा कर्जपुरवठा होवून तो प्रवाह अविरत सुरू राहू शकतो. प्राथमिक माहितीवरून दुसरे महत्वाचे निरीक्षण असे मिळते की ज्या कारणांसाठी प्रकल्पबाधीत निसर्गावलंबी शेतकऱ्यांना कर्जावर निर्भर राहावे लागते; उदा. विहीर, पाईपलाइन व बोअरवेल अशा भांडवली साधनांची खरेदी अथवा निर्मिती करताना प्रकल्प लाभधारक नियंत्रण समूहातील शेतकरी स्वयंनिर्भर असल्याचे दिसून येते. यावरून असेच सिद्ध होते की प्रकल्प लाभधारक शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती निश्चितच प्रकल्पबाधीतांपेक्षा सक्षम आहे. म्हणजेच शाश्वत कृषीकरिता वर्षभर शाश्वत पाणीपुरवठा असणे अत्यंत आवश्यक आदान मानले जावे, नव्हे तसे ते आहे सुद्धा.

तक्ता १४: प्रकल्पबाधीत व नियंत्रण समूह सिंचन प्रकल्प लाभधारक सर्वेक्षित कुटुंबाचे कर्ज, परतफेड, व्याज, थकबाकीविषयक विवेचन

अ. क्र.	कर्ज, परतफेड निर्देशांक (2)	प्रकल्प प्रभावित (3)	नियंत्रण गट (4)	फरक (3-4)
1	एकूण कर्ज (रूपये)	19469000	1999000	17470000.00
2	कर्जदार कुटुंबाचे एकूण धारणक्षेत्र (एकर)	452.17	30.23	
3	सर्वेक्षित कुटुंबाचे एकूण धारणक्षेत्र (एकर)	1005	69.72	
4	सर्वेक्षित कुटुंबाचे सरासरी धारणक्षेत्र (एकर)	5.49	3.32	
5	कर्जदार कुटुंबाचे सरासरी धारणक्षेत्र (एकर)	4.03	1.88	
6	कर्ज परतफेड (रूपये)	5978930	796601.5	
7	शिल्लक/थकबाकी कर्ज (रूपये)	21641740	1295125	
8	एकूण कर्जदार कुटुंबे	112	16	
9	कर्जदार कुटुंबाचे प्रमाण %	61.2	76.19	
10	कर्जावरील एकूण व्याज (रूपये)	13490070.00	1202398.50	
महत्वाचे निर्देशांक				
11	कुटुंबाचे सरासरी कर्ज (रूपये)	173830.36	124937.50	48892.86
12	कर्ज : जमीन प्रमाण (रूपये @ एकर)	43056.81	66126.36	-23069.55
13	कर्ज परतफेड : जमीन प्रमाण (रूपये @ एकर)	13222.75	26351.36	-13128.61
14	थकबाकी : जमीन प्रमाण (रूपये @ एकर)	47861.95	42842.38	5019.58
15	कुटुंब सरासरी थकबाकी (रूपये)	193229.82	80945.31	112284.51
16	कुटुंब सरासरी परतफेड (रूपये)	53383.30	49787.59	3595.71
17	कर्ज : परतफेड प्रमाण (%)	3.26	2.51	0.75
18	कर्ज : थकबाकी प्रमाण (%)	0.90	1.54	-0.64
19	थकबाकी : परतफेड प्रमाण (%)	3.62	1.63	1.99
20	कौटुंबिक सरासरी व्याज (रूपये)	120447.05	75149.91	45297.15
21	कर्ज : व्याज प्रमाण (%)	1.44	1.66	-0.22
22	व्याज : परतफेड प्रमाण (%)	0.44	0.66	-0.22
23	व्याज : धारणक्षेत्र प्रमाण (रूपये @ एकर)	29834.07	39775.01	-9940.94
24	थकबाकी : व्याज प्रमाण (%)	1.60	1.08	0.53

संदर्भ : क्षेत्र सर्वेक्षण

संस्थात्मक अथवा बिगर संस्थात्मक खाजगी मार्गांनी कर्ज काढले व त्या कर्जाची वेळेवर परतफेड केली तर नवीन कर्ज मिळण्याची क्षमता अबाधित राहते. प्रामुख्याने अशी क्षमता कृषी उत्पादकता, उत्पादन व उत्पन्नाच्या शाश्वततेवर निर्भर असते. अशा प्रकारच्या निर्धारणात वार्षिक व अखंडित पाणीपुरवठा महत्वाची भूमिका बजावतो. कारण त्यामुळे शेतकऱ्यांना व्यापारी पिके घेणे तर शक्य होतेच. परंतु वर्षाकाठी तीन पिके अथवा वार्षिक पिकाखाली जास्तीत जास्त जमीन आणून त्यांचे उत्पादनही वाढते. अशा प्रकारच्या सुधारणा जलसिंचन प्रकल्पांच्या लाभक्षेत्रात शक्य असल्यामुळे अशा शेतकऱ्याची कर्जक्षमता वाढते व बँकाकडील कर्ज सुरळीतपणे मिळण्याचा मार्ग सुकर बनतो. वर दिलेल्या तक्ता क्रमांक १४ मधील पृथक्करीत आकडेवारीवरून असे दिसून येते की एकूण २१ प्रकल्प लाभधारक नियंत्रण समूह कुटुंबांपैकी १६ कुटुंबांनी कर्ज काढले व परत करण्याचा मार्ग अवलंबला आहे. तर प्रकल्पबाधीत १८० सर्वेक्षित कुटुंबांपैकी ११२ कर्जदार शेतकरी आहेत. या सर्वांच्या एकूण कर्ज, कौटुंबिक सरासरी कर्ज, सरासरी प्रती एकर कर्ज व कर्ज परतफेड इत्यादी निर्देशकांचा विचार करता असे निदर्शनास येते की बहुतांश निर्देशकांबाबत प्रकल्प लाभधारक कुटुंबे प्रकल्पबाधीतांपेक्षा आघाडीवर आहेत. तसेच कर्ज परतावा आणि कर्ज थकबाकीबाबतही अशीच काहीशी परिस्थिती जाणवते. प्रती एकर कर्जाच्या बाबतीत असे दिसून येते की प्रकल्पबाधीतांचे प्रमाण एकरी ४३.०३ तर प्रकल्प लाभधारकांचे प्रमाण ६६.१२ हजार रुपये तर एकरी परतफेडीचे प्रमाण अनुक्रमे १३.२२ व २६.३५ हजार रुपये असून या दोन्ही निर्देशकांबाबत प्रकल्प लाभधारक कुटुंबे प्रकल्पबाधीत कुटुंबांपेक्षा अग्रेसर आहेत. कुटुंबाची सरासरी कर्ज थकबाकीची आकडेवारी असे दर्शविते की प्रकल्पबाधीत कुटुंबाची थकबाकीची सरासरी (१.९३ लक्ष रुपये) प्रकल्प लाभधारकांच्या सरासरीपेक्षा (८०.९४ हजार रुपये) अधिक आहे. असेच प्रमाण प्रती एकर सरासरी कर्ज थकबाकीबाबतही (अनुक्रमे ४७.८६ व ४२.८४ हजार रुपये) दिसून येते. अशा प्रकारच्या वित्तीय निर्देशकांवरून असे स्पष्ट होते की प्रकल्प लाभधारक नियंत्रण समूहांची वित्तीय क्षमता प्रकल्पबाधीत कुटुंबांपेक्षा जास्त असल्यामुळे त्यांची भविष्यातील कर्जक्षमताही आपोआपच जास्त राहते. परिणामी अशा शेतकरी कुटुंबांना भविष्यात कर्जमाफीसारख्या योजनांची आवश्यकता कमीत कमी भासते. परंतु वित्तीय निर्देशकांबाबत विचार केला तर असे निष्पन्न होते की बिगर जलसिंचन लाभधारकांची कर्जक्षमता असमाधानकारक राहिल्याने त्यांना मात्र व्यक्तिगत कर्जाची परतफेड करण्यासाठी कर्जमाफीसारख्या योजनांची आवश्यकता भासते.

निष्कर्ष व अनुमान:

हिरण्यकेशी सर्फनाला मध्यम सिंचन प्रकल्प हा आजरा तालुक्यातील हिरण्यकेशी नदीखोऱ्यातील सर्फनाल्यावर मौजे पारपोली या गावानजिक बांधणे प्रस्तावित असून ऑक्टोबर १९९८ पासून अद्यापपर्यंत प्रलंबित आहे. प्रकल्पाच्या दीर्घकाळ प्रलंबनामुळे एकूण प्रकल्पव्ययात प्रचंड वृद्धी झाल्याने अंदाजीत प्रकल्पव्ययाची रक्कम रुपये ७०० कोटी पेक्षाही अधिक झाली आहे. प्रस्तुत प्रकल्पाचे एकूण बुडीत क्षेत्र २८५.५६ हेक्टर तर सिंचन क्षमता २६४४ हेक्टर इतकी असून एकूण २० गावांचा प्रस्तावित लाभक्षेत्रात समावेश होणार आहे. प्रकल्प दीर्घकाळ प्रलंबित असण्याची प्रमुख कारणे प्रकल्पग्रस्तांचे उत्पादक व निवासी पुनरवसन व पर्यायी शेतजमीनी आणि इतर बुडीत मालमत्तांच्या मोबदल्याशी निगडित आहेत. अशा कारणांमुळे प्रकल्पग्रस्तांचे जीवनमान व उदरनिर्वाहाचे प्रश्न निर्माण झाल्यामुळे मौजे पारपोली, पारपोली गावठाण व मौजे खेडगे येथील प्रकल्पबाधीतांचा प्रस्तुत प्रकल्पास विरोध आहे. त्यामुळे प्रस्तुत प्रकल्पाच्या प्रलंबनाच्या कारणांचा मागोवा घेवून उभायपक्षी (प्रकल्पबाधीत व राज्य सरकार) मान्य होवू शकेल असा अभ्यासपूर्ण सापनी (Social Impact Analysis) अहवाल तयार करण्याचे काम शिवाजी विद्यापीठाच्या अर्थशास्त्र विभागामार्फत आम्ही पूर्ण केले आहे. प्रस्तुत अभ्यास प्रामुख्याने प्राथमिक माहितीवर निर्धारित असून याकामी जनगणना पद्धतीचा अवलंब करून प्रकल्पबाधीत मौजे पारपोली, पारपोली गावठाण व मौजे खेडगे येथील शेतकरी कुटुंबांना प्रत्यक्ष भेटून प्राथमिक माहितीचे संकलन केले असल्याने अभ्यास सत्यतेच्या निकषांवर पात्र ठरू शकतो. प्रस्तुत जलसिंचन प्रकल्पाचे संभाव्य लाभ पडताळून पाहण्यासाठी प्रकल्पबाधीतांच्या प्राथमिक पाहणी व्यतिरिक्त आजरा तालुक्यातील चित्री पाटबंधारे प्रकल्प लाभार्थीच्या प्राथमिक माहितीचाही समावेश नियंत्रण समूह (Control Group) स्वरूपात करण्यात आला आहे.

प्रलंबित प्रकल्पाचे बुडीत व लाभक्षेत्र तसेच चित्री प्रकल्पाचे लाभक्षेत्र व प्रस्तुत अभ्यासाचे नियंत्रण क्षेत्र कोल्हापूर जिल्ह्याच्या पश्चिमेकडील आजरा तालुक्यात येत असून या दोन्हीही क्षेत्रातील वार्षिक सरासरी पर्जन्यमान १३०० मिमी इतके प्रचंड आहे. त्यामुळे दोन्ही क्षेत्रातील हंगामी व वार्षिक पिक पद्धतीत फारशी किंबहुना जराही तफावत दिसून येत नाही. कारण या सर्व भागात वार्षिक प्रवाही नदीपात्रे आहेत. लाभक्षेत्र (नियंत्रण क्षेत्र) व बाधीत क्षेत्राच्या पिकपद्धतीत तफावत नसली तरी ऊसासारख्या व्यापारी पिकाच्या उत्पादकतेत मात्र तफावत असल्याचे दिसून येते. लाभक्षेत्र (नियंत्रण क्षेत्र) व प्रकल्प प्रभावीत क्षेत्राची पिकपद्धती व हंगामी पिक उत्पादनक्षमतेत तफावत नसल्यामुळे महत्वाचा निष्कर्ष असा मिळतो व तो म्हणजे जेथे जेथे साठवणक्षम पाणी व धरण बांधण्यायोग्य जागा असेल अशा सर्वच ठिकाणी धरणे बांधलीच पाहिजेत असा धोरणकर्ते अथवा संबंधित विभागाचा किंवा स्थायी सिंचनलाभाच्या अपेक्षेने जनतेचा आग्रह असण्याची आवश्यकता नसावी. अशा अधिक पर्जन्यमानाच्या भूभागाकडे जलनियोजनाच्यादृष्टिने वेगळा विचार होण्याची आवश्यकता आहे असे नमूद करणे आवश्यक आहे. किंबहुना अशा भूभागावर कोल्हापूर बंधाऱ्यांप्रमाणे जलनियोजन तंत्राचा वापर केला तर पाटबंधारे प्रकल्पांच्या तुलनेत निम्नतम भांडवलाच्या सहाय्याने जलसिंचन होवून पुनर्वसनाचा प्रश्न टाळला जावू शकतो व हिरण्यकेशी सर्फनाला प्रकल्पाच्या बाबतीत प्रस्तुत पर्याय अधिक प्रभावी ठरला असता. परंतु आता तो भूतकाळ आहे. अशा प्रकारच्या पर्यायी जलनियोजनामुळे सार्वजनिक खर्चात बचत होवून वित्तीय संसाधने इतरत्र उपयोगी आणता येवू शकतात. अशा प्रकारच्या पर्यायी जलनियोजनामुळे सार्वजनिक खर्चाची कार्यक्षमता साध्य होवून भूमि अधिग्रहण व पुनर्वसनाच्या समस्या उपलब्ध होणार नाहीत. अशा प्रकारच्या पर्यायी जलनियोजनामुळे राष्ट्रीय जल लवादाने देवू केलेले राज्याच्या हिश्याचे पाणी शिल्लक राहून प्रवाह दिशेच्या राज्यात जावू शकते. पर्यायाने अशा पाण्याचा मोबदला लाभधारक राज्याने वरच्या राज्यास देवू करणे अधिक सोयीस्कर पर्याय ठरू शकतो.

प्रकल्पपूर्व बिगर सिंचन स्थिती अंतर्गतचे फायदे व प्रकल्पोरांत सिंचन सुविधानंतरचे फायदे यांचा तुलनात्मक विचार करून जलसिंचन विभागा दाखविलेले प्रकल्पाचे व्यय : लाभ गुणोत्तर जास्त आहे. कारण प्रकल्पबाधीत व नियंत्रण

समूह प्रकल्प लाभधारक सर्वेक्षित शेतकरी कुटुंबांच्या पिकरचना व पिकनिहाय उत्पादक क्षमतांचा विचार केल्यास प्रस्तुत गुणोत्तर निश्चितच अधिक आहे. नियंत्रण क्षेत्रातील ऊसपिकाची एकरी उत्पादन क्षमता (म्हणजेच प्रस्तावित लाभक्षेत्र असे गृहित धरल्यास) प्रकल्पबाधीत क्षेत्राच्या एकरी उत्पादन क्षमतेपेक्षा ३०७.७२ टक्के अधिक आहे. परंतु इतर हंगामी पिकांच्या उत्पादन क्षमतेत फारसा फरक नाही असेच दिसून येते. याचाच अर्थ असा निघतो की फक्त ऊस पिकाखालील क्षेत्र वाढविणे व उत्पादन घेणे अशा मर्यादित उद्दिष्टाकरिता धरणे बांधून अधिग्रहण व पुनर्वसनाच्या आणि पर्यावरणाच्या समस्या निर्माण करण्यापेक्षा पर्यायी जलनियोजन अधिक प्रभावी निष्पन्न होवू शकते. हिरण्यकेशी सर्फनाला पाटबंधारे प्रकल्पामुळे होणारे वनसंपदेचे नुकसान मोठ्या प्रमाणावर असल्याचे प्रस्तुत अभ्यासावरून निष्पन्न होते. परंतु प्रकल्पलाभ क्षेत्रात अशा प्रकारची वनसंपदा लागवड होईलच याची खात्री देता येत नाही. कारण प्रकल्पबाधीत प्रती कुटुंब वनसंपदेची सरासरी ८२८.१३ वृक्ष इतकी तर नियंत्रण समूह प्रती कुटुंब सरासरी ६०.५५ वृक्ष इतकी असल्याचे दिसून आले. याचाच अर्थ प्रकल्पबाधीतांना त्यांच्या वनसंपदेची योग्य मोजदाद होवून पुनर्वसन मोबदला मिळणे आवश्यक आहे. अर्थात कितीही मोबदला दिला गेला तरी प्रकल्पामुळे वनसंपदेचे होणारे नुकसान कदापी भरून येणार नाही अशीच परिस्थिती असल्याचे दिसून येते.

प्रकल्पबाधीत व नियंत्रण समूह (प्रस्तावित लाभधारक असे गृहित धरून) यांच्या उद्दिष्टनिहाय कर्जाच्या आकडेवारीची तुलना करता असा निष्कर्ष निघतो की प्रस्तावित प्रकल्प लाभधारक (की ज्यामध्ये प्रकल्पबाधीतांचाही भविष्यात समावेश होणार आहे) बिगर लाभधारकांपेक्षा आर्थिकदृष्ट्या अधिक सक्षम व विविध कृषी भांडवली वस्तूंच्या खरेदीबाबत स्वयंनिर्भर असू शकणार आहेत. प्रकल्पबाधीत बिगर सिंचन लाभधारक शेतकऱ्यांची सरासरी कर्ज थकबाकी (१.९३ लक्ष) प्रकल्प लाभधारक नियंत्रण समूह शेतकऱ्यांच्या सरासरी कर्ज थकबाकीपेक्षा (८०.९४ हजार) अधिक असल्याचे निदर्शनास येते. यावरून असेच अनुमान निघते की प्रस्तावित प्रकल्पाचे लाभ प्राप्त होवून (ज्यामध्ये

प्रकल्पबाधीतांचाही समावेश असणार आहे) भविष्यात फायदे संभवतात. प्रकल्पबाधीतांचे उत्पादक पुनर्वसनकामी म्हणजेच जमिनीच्या मोबदल्यात प्रस्तावित प्रकल्पलाभ क्षेत्रात प्रती कुटुंब कमाल ४ एकर पिकावू जमीन अथवा अधिग्रहित जमिनीच्या बाजारमूल्याच्या चारपट किंमत देणे प्रस्तावित आहे. तसेच पारपोली व पारपोली गावठाण येथील मानववस्ती बुडीत क्षेत्रात येत असल्यामुळे निवास पुनर्वसनाकरिता मौजे शेळप व मौजे देवडें, ता. आजरा येथे अनुक्रमे १२८ व १०५ अशा एकूण २३३ निवासी भूखंडांची व्यवस्था करण्यात आली आहे. निवासी भूखंड नियोजनाव्यतिरिक्त उत्पादक व आर्थिक पुनर्वसनाकरिता कमाल जमिनधारणा कायदांतर्गत प्रकल्प लाभक्षेत्रातील जमिनीचे अधिग्रहण करून प्रकल्पबाधीतांना अशा जमिनीचे वाटप करण्याची तयारी कोल्हापूर जिल्हा प्रशासनाने केली असल्याचे कागदपत्रांवरून निदर्शनास येते. प्रकल्पबाधीतांच्या पुनर्वसनाकरिता अधिग्रहित केलेल्या जमिनी कागदपत्री लाभक्षेत्रात येतात. परंतु प्रत्यक्षात यापैकी अनेक जमिनी उंचवट्याच्या अथवा डोंगरउताराच्या दगडांच्या (खाणी खोदकाम संपलेल्या) परिसरात आहेत असे प्रकल्पबाधीतांशी संवाद साधल्यानंतर लक्षात आले. अशा डोंगराळ जमिनी तांत्रिकदृष्ट्या प्रस्तावित प्रकल्प लाभक्षेत्रात येतात. परंतु अशा जमिनींचा फायदा प्रकल्पबाधीतांना होत नाही असे दिसून येते. किंबहुना या जमिनींपर्यंत पाटपाणी पोहचणार नसल्याने प्रकल्पबाधीतांना स्वखर्चाने पाईपलाईन व पंपसेटचा खर्च करावा लागणार आहे. त्यामुळे सिंचन प्रकल्प विभागाने हा खर्च करून प्रकल्पबाधीतांच्या नवीन पुनर्वसित जमिनींपर्यंत पाणी पोहचवणे आवश्यक आहे. प्रकल्पबाधीतांच्या लेखी म्हणण्याप्रमाणे पुनर्वसनार्थ देवू केलेल्या अनेक जमिनी डोंगर उताराच्या व अपिकावू आहेत. अशा जमिनींची प्रकल्प विभागामार्फत अथवा जिल्हा प्रशासनामार्फत मृदा तपासणी करून प्रस्तुत जमिनींची उत्पादकता व लागवड क्षमता या भागातील “कृषी वातावरणानुरूप” (Agro Climatic) मान्य पिकरचनेप्रमाणे आहे किंवा नाही यासंबंधीचा निर्णय घेणे आवश्यक आहे. कारण या जमिनी संबंधित पिकरचनेकरीता योग्य आहेत अथवा नाही हे समजल्याशिवाय न्याय्य पुनर्वसन झाले असे संबोधता येणार नाही. पुनर्वसनाकरिता देवू केलेल्या जमिनी तपासणीअंती अल्प उत्पादनक्षम अथवा लागवडयोग्य नसतील तर पर्यायी जमिनींची तरतूद करणे आवश्यक आहे. तसेच लागवडक्षम नसलेल्या जमिनी लागवडयोग्य करण्याचा खर्च शासनाने देणे आवश्यक आहे (उदा. सपाटीकरण, मृदाभरण... इत्यादी).

निवास पुनर्वसनाकरिता मौजे शेळप व मौजे देवडें येथे अनुक्रमे १२८ व १०५ अशा एकूण २३३ निवासी भूखंडांची व्यवस्था केली आहे. परंतु ऐतिहासिकदृष्ट्या गायरान जरी सार्वजनिक अथवा कायद्याने सरकारी मालकीची जमिन असली तरीही त्यावर संबंधित गावाचाच अधिकार मान्य केला जातो. त्यामुळे निवासी पुनर्वसन करत असताना प्रकल्पबाधीतांचा गायरानावरील हक्क अबाधित असणे आवश्यक आहे म्हणून मौजे शेळप व देवडें येथे निवासी पुनर्वसन करताना सरकारने गायरान जमिनींची तरतूद करावी की ज्यामुळे आदर्श निवासी पुनर्वसनाची आवश्यकता पूर्ण होवू शकेल. तसेच गायरान जमिनीसह निवासी पुनर्वसन करताना मूळ प्रकल्पबुडीत गावच्या गायरान जमिनीपेक्षा पुनर्वसन ठिकाणची गायरान जमिन कमी असेल तर तेवढ्या फराचा मोबदला गावास मिळणे आवश्यक आहे.

मौजे पारपोली, पारपोली गावठाण व मौजे खेडगे येथील प्रकल्पबाधीत जमिनींवर भरपूर प्रमाणात शेतकऱ्यांच्या मालकीची खाजगी वनसंपत्ती निदर्शनास आली. प्रस्तुत वनसंपत्तीच्या मोजदानात त्रुटी असल्याचे प्रकल्पबाधीतांचे म्हणणे आहे. अभ्यास समुहासाठी असेच निदर्शनास आले आहे. त्यामुळे अशा खाजगी वनसंपत्तीचे योग्य मोजदाद होवून प्रकल्पबाधीतांना त्याबद्दलचा मोबदला मिळणे आवश्यक आहे. प्रकल्पबाधीतांच्या खाजगी वनसंपदेचे मूल्य निश्चित करताना बाजारमूल्याचा विचार करण्यात आला नाही असे अभ्यासांती निष्पन्न होते. वनसंपदेचे मूल्यांकन बाजारमूल्यापेक्षा कमी असल्याने प्रकल्पबाधीतांचे नुकसान होत असल्याचा निष्कर्ष निघतो. त्यामुळे अशा वनसंपदेचे वर्तमान बाजारमूल्य विचारात घेवून प्रकल्पबाधीतांना मोबदला देवू करणे आवश्यक आहे. किंबहुना बाजारमूल्यापेक्षा काही पट अधिक मोबदला मिळणे आवश्यक आहे. प्रकल्पबाधीतांना त्यांच्या बुडीत क्षेत्रात जाणाऱ्या जमिनीच्या मोबदल्यात प्रकल्प लाभक्षेत्रात अधिग्रहण करून प्रस्तावित लाभक्षेत्रातील ओलीता खालील जमिन देण्याचे धोरण आहे. परंतु अशा भूमिलाभाची मर्यादा प्रती कुटुंब ४ एकर एवढी मर्यादित आहे. त्यामुळे ४ एकरपेक्षा जास्त जमिन जर

प्रकल्पबाधीत होत असेल तरीही अशा कुटुंबास लाभक्षेत्रात फक्त ४ एकर एवढीच पर्यायी जमिन प्राप्त होत असल्याने पुनर्वसन होत असताना प्रकल्पबाधीतांचे नुकसानच होत आहे असे दिसून येते. अशा कुटुंबांना अधिक विशेष सानुग्रह अनुदान देणे न्यायाचे असेल.

संदर्भसूची :

1. A Narayanmoorthy (2013), Diagnosing Maharashtra's Water Crisis, Economic and Political Weekly, Oct. 12, 2013, Vol. LVIII, No. XXXXI, PP. 23.
2. Govt of India (2012), Comptrol and Accountant General of India
3. Govt of Maharashtra (1999), Maharashtra Irrigation Commission.
4. Govt of Maharashtra / Vijay Kelkar (2013), Report of the High Level Committee on Balanced Regional Development Issues in Maharashtra, GoM, Plannind Department, and Oct. 2013.
5. Ramaswamy Iyer (2007), Towards A Just Displacement and Rehabilitation Policy, Economic and Political Weekly, July 28, 2007, PP. 3103.
6. Walter Fernandez (2004), Rehabilitation Policy for the Displaced, Economic and Political Weekly, March 20, 2004, PP. 1191.

2. UNDERSTANDING THE CREATION OF NEW STATES

Chaketi Raju¹

ABSTRACT:

Granting statehood does not mean merely the formation of the new state; it is also about giving more relatively autonomous powers and freedom of action within the federation. To eradicate the regional imbalances in the neglected areas and underdeveloped regions the earlier provision of establishing "Regional Development Councils proved to be failed experiment for instance in the case of Telangana, Gorkhaland and Vidarbha. As a result, the demands for new states have gained fresh momentum on the assumption that smaller states do well in the lives of marginalised sections of society. At present there are demands for more than 20 separate states from all four regions of the country such as Bodoland in Assam, Gorkhaland in West Bengal, Vidarbha in Maharashtra, Coorg in Karnataka, a Kuki state of Manipur and the demand for dividing Uttar Pradesh into proposed four states such as Avadh Pradesh, Bundhelkhand, Paschim Pradesh, and Purvanchal. In this context, this work has relevance and significance to examine the patterns in the creation of new states. All these ongoing demands are mainly focusing on better 'social inclusiveness' and 'good development' in terms of administration. Therefore, there is a clear shift on demands for the creation of smaller states from a language/ identity to the concept of governance and good development being the new motto in the present time. The demand for creation of new states might be on the ground of identity and regional deprivation, but finally, it will also lead to a politics of recognition with carrying demonstrations, bandhs hunger strikes jail bhara as a violent struggle to pursue their demands.

Keywords : Demands for New States, State in India, Social Inclusion, Politics of State Creation

I. INTRODUCTION :

According to the very first Article 1 (1) of the Indian constitution that calls India as "a Union of States". It traces back to the British regime where they had practiced power by establishing a highly centralised unitary type of administration. In order to control India, during the British regime they had to run it from the Centre so finally, they hold power in their hands. Thus, the British had needed a strong central authority for both colonial and administrative necessity. However, in the Constituent Assembly, the Drafting Committee determined in support of describing India as a Union, even though its constitution might be federal in structure. While introducing the Draft Constitution for the consideration of the Constituent Assembly in 1948, Ambedkar briefed the significance use of the

¹Research Scholar in Political Science, Centre for Political Studies, Jawaharlal Nehru University, New Delhi. (MH) India. **E-mail:** rajuchaketi@gmail.com **Contact:** + 91 - 9868328761

phrase "Union" instead of "Federation". He said, "What is important is that the use of the word 'Union' is deliberate, though the country and the people may be divided into different States for convenience of administration, the country is one integral whole, its people living under a single imperium derived from a single source".²

About the map of India during the last 70 years, many structural changes took place, and the Union of states was reshaped. Some of the States have gone into Union Territories, and some new states have been formed on the grounds such as 'economic feasibility', 'language' and 'administrative efficiency'. Then names, boundaries, etc. of some States have been changed, and many of them have been transformed. Lastly, with the creation of the new state of Telangana which came into existence on June 2, 2014, as at present India comprises of 29 States and 7 Union Territories. Therefore, it has the total number of 36 sub-units spread across the country with the 1.21 billion population.³ And India is home of diversity with having all kinds of languages, religions, cultures in these different states.

II. METHODOLOGY:

In this, the methodology consists of three components: Historical method, Quantitative and Qualitative method. It is also analytical and descriptive. The work based on both primary and secondary sources. The primary sources include government documents, records, data reports, policy statements and speeches of political personalities. To observe the result of the creation of new states four major objectives have been devised in this methodology. These are followed 1) The legitimate acceptance of new state structure 2) The betterment of marginalized communities 3) The participation of people in decision making for holistic development 4) The clarification of responsibilities and accountability.

III. RESULTS AND DISCUSSION:

Making of New States

To begin with, let's trace the history of making new states in the post-independent India to bring some important points in this case.

The twin issues such as 'the partition of India' and 'integration of the former princely states', i.e., Hyderabad, Kashmir, and Junagarh and so on, were the two major challenges that India had to confront from 1947 to 50. After the partition of India, the hurdle of integration of princely states was also resolved that the reorganization of states was done on the ground of linguistic line to accommodate the regional identity and diversity. The concept of language played a significant role at this time to redraw the boundaries. The States Reorganization Commission (SRC) was set up in December 1953 by the Government of India headed by Syed Fazal Ali, a retired Chief Justice of Supreme Court, India and K.M. Panikkar, a famous historian and H.N. Kunzru, a Member of the Parliament. The commission submitted

²Dr. B.R Ambedkar in the Constituent Assembly Debates that held on Thurs Day, the 4th November, 1948, Volume VII, Part 2

³ According to Population Census 2011, Government of India

its report on September 30th, 1955, recommending the Reorganization of India's states on linguistic basis. The parliament also debated the report, and later a bill making changes to the constitution and reorganizing the states was passed on 31st August 1956. The SRC report concluded: "It is the Union of India, which is the basis of our nationality... States are but the limbs of the Union, and while we recognize that the limbs must be healthy and strong... it is the strength and stability of the Union and its capacity to develop and evolve that should be governing consideration of all changes in the country".⁴

SRC played an important role in reorganizing the borders of India's states along the linguistic grounds, and it helped in introducing an amendment in the Indian Constitution. With the amendment three kinds of states, known 'Parts A, B and C' states were created.⁵ Sumita Kale and Laveesh Bandari say that "at the time of Independence in 1947, India chose to be a federal state with significant powers to the state governments in response to the diversity in socioeconomic conditions across the country".⁶ According to the data and sources, the first major reorganization of states was done in 1956 only on linguistic lines based on SRC recommendations. In this context, the debate of states creation took a significant role and the economic rationale for the existence of a state based on the linguistic line much more debated. Then, the aspect of linguistic diversity was extensively discussed. Thus, the linguistic states had become crucial at this stage of Indian history in response to diversity.

The Patterns of Creating New States

In the historical context of the reorganization of states, we can observe three patterns of creating new states based on particular grounds/issues. Firstly, the intense mass mobilization which took on a violent character on the ground of emotional sentiment such as in Andhra case, where the Telugu people raised their voice very effectively for demanding statehood from the Madras presidency on the ground of Telugu language. Thus, Andhra people during their movement for a separate Andhra state had developed a concept of "Andhra Jhati" (Andhra Community), and they had presented themselves as a distinct homogenous community in terms of their language, history, and culture. Eventually, when the Gandhi follower Sri Potti Sri Ramulu went to fast unto death, a separate statehood for Andhra was granted. Later the demand for creation of other linguistic states also acquired a prominent place. Consequently, the SRC⁷ recommended for the reorganization of states like Andhra Pradesh state which was the first to be created on the base of the linguistic line with

⁴ States Reorganisation Commission (SRC) Report published in 1955, p.142

⁵ PART A: States includes the nine provinces which were under British India such as Assam, Bengal, Bihar, Bombay Madhya Pradesh, Madras, Orissa, Punjab and Uttar Pradesh. PART B: Eight Princely states consisted of this category were Hyderabad, Saurashtra, Mysore, Travancore-Cochin, Madhya Bharath, Jammu & Kashmir, Patiala & East Punjab and Rajasthan. Part C: Ten Centrally administered states were Kutch, Himachal Pradesh, Coorg, Manipur, Tripura, Ajmer, Bhopal, Bilaspur, Delhi and Vindhya Pradesh

⁶ Sumita Kale and Laveesh Bandari, Smaller States-Large states, December 17, 2009, Indicus Analytics, p.1

⁷ The states which were created according to States Reorganization Act, on 1956: Kerala, Karnataka, Madhya Pradesh, Rajasthan, West Bengal and remaining some of the states were already existed during 1947-1956

merging the Telugu speaking people of Hyderabad state on 1st November 1956. Consequently, Maharashtra and Gujarat in 1960, Nagaland in 1963, Punjab and Haryana in 1966 and so on were created. But here the state of Nagaland that created in 1963 was the probable exception to the pattern that happened in 1950 and 1960 period because it was created on the ground of tribal identity.

Pertaining to second pattern, it took shape in the 1970s and 1980s in North-East India (Bhattacharyya: 2005, Pai & Kumar: 2014). In this case, almost the creation of all states was based on the tribal insurgency. By establishing the North Eastern States Reorganization Act, 1971, the then central government changed the Union territories of Manipur and Tripura, and the substates of Meghalaya to full states. The territories such as Mizoram and Arunachal Pradesh became states in 1986. Goa came into existence in 1987 which was also the sole exception in this case. Thus, these all North-East states took birth on the ground of regional 'tribal ethnicity' but not language. Therefore, this kind of reorganization of states was another pattern to accommodate the ethnicity.

The third pattern which took place in the later years in 2000 was seen as another type of state creation, in the names of Uttarakhand, Jharkhand and Chhattisgarh. In this case, these three states and their areas were economically 'backwards'. These three states had witnessed for a sense of injustice and subjected to regional exploitation by the states Uttar Pradesh, Bihar and Madhya Pradesh in that order. In this context, Uttarakhand was created on the ecological ground, Jharkhand on the ground of tribal ethnicity and Chhattisgarh on the base of regional deprivation. The Uttar Pradesh Reorganization Bill, the Bihar Reorganisation Bill and the Madhya Pradesh Reorganisation Bill seek to form a separate hill state of Uttarakhand in U.P. and tribal states of Jharkhand and Chhattisgarh.

In another sense, all these three areas were ethno culturally marginal. Jharkhand and Chhattisgarh because of their relatively large Adivasi (tribal) populations and Uttaranchal because of its mountainous geography and justification of the demand was the policies formulated in the plains of Uttar Pradesh were often inappropriate for the distinct topography of the hills and their natural resource base especially the forests and rivers. When, the time of introducing the bills in the parliament, the then Home Minister L.K Advani explained that these states were being created on the ground of "administrative and economic viability", as well as the "overwhelming aspirations of the people of the region".

Fourth Pattern: Newly Emerging

The recent creation of a Telangana state falls in the fourth category. It is the different pattern of creating a new state. It is the case of bifurcation of erstwhile united Andhra Pradesh, the first state formed based on the linguistic line. The creation of Telangana which came into existence on June 2, 2014, created on the ground of historical deprivation or negligence and self-rule; here the central theme was neither language nor tribal identity. It was the case of the demerger. Telangana region constituted nearly 90% marginalised sections of the society. Since the beginning of the movement, there has been massive participation from these marginalised sections in addressing their issues and concerns that were involved in

the struggle for separate statehood. The social base of the region is as follows STs constitutes 9.37%, SCs 15.44% and Muslims 12% and the rest of them are OBCs. The Telangana people believed that the development and inclusion might not be possible in the big state of Andhra Pradesh because the voice of the disadvantaged sections has remained unheard. This kind of understanding paved the way that the traditional deep-rooted interests are perpetuated in bigger states due to their easy access to large resources, power and influence. Consequently, the weaker sections came together and organised themselves to raise their voice effectively in a relatively harmonised state because of the unique history and traditions and for an easy ability to communicate with each other.

Therefore, with the creation of Telangana, there would be high desires and wishes of marginalised sections of their economic development and for work opportunities to participate in shaping their destinies. Nothing short of a new social framework that allows inclusive and participatory development would be able to meet these aspirations. There is a feeling that the socio-political arrangement that allows the common people to share political power and responsibilities at various levels would enable them to articulate their real problems and explore workable solutions in keeping with local resource endowments.

IV. CONCLUSION, FINDINGS AND SUGGESTIONS:

To conclude, it is a well-known fact that the creation of a state is not just a regional issue; it also has consequences to the nation as it has the potential to affect the growth and development of the ongoing social change for the empowerment of people through good governance by deepening the working of our democratic system. As an eminent economist, C.H. Hanumantha Rao suggests, “empowerment and governance would enable the articulation of the real problem of the people and their solutions, this would inevitably result in socially inclusive”. If the demand for creation of a new state is justified on the ground of listening to the voice of the disadvantaged sections new states must resolve all the issues and manage to administrate effectively to pursue development.

In another aspect, Tillin explains the politics of state creation in the era of political and economic decentralization that has taken shape in India since the 1980s. She says that “it addresses a subject that has taken a rather lower profile over the years - the creation of new federal states within the union of India. In 2000 the internal map of India was redrawn to create three new states –Uttaranchal, Jharkhand and Chhattisgarh. The formation of these states is interesting because historically the major political parties have tended to oppose the formation of new states in India” (Tillin 2014). Over the last 65 years, modifications to India’s internal political-administrative boundaries have usually been approved only after considerable struggle. And successive “central governments have tended to view assertions of regional identity with suspicion and to stigmatize them as parochial, chauvinist and even anti-national”.⁸

⁸ Tillin, *Remapping India: New States and Their Political Origins* 2014, Oxford University Press, New Delhi, p.34

In support to the creation of new states, C.H.Rao also argues that the “faster and potential growth will take place in the smaller state because official patronage in the bigger states tends to favor the regions and influence. This clearly shows that ‘underdeveloped regions’ have the risk of losing the race to bigger states in the era of liberalization”. At the same time, it shows that certain backward region, which can be constituted as viable states may use this enormous potential offered by state power effectively for their development. In the case of Chhattisgarh, Uttarakhand states, their experience has been extremely encouraging in the response of the growth in GSDP in the initial period 2000-2008 of their formation.

Findings:

By observing the evolution of creating new states, it has been found that there is a clear shift from identity politics like language/identity to the concept of development of marginalized. In the electoral game of democracy, the demand for statehoods is best understood through the lens of political expediency. There is an argument that political pressure for creating new states instead of an administrative rationale. From this viewpoint, the regional movements of post-colonial India can be seen as one expression of the increasing political engagement of different, and often marginal, social groups, who are demanding a more participatory and decentralized polity.

Let's look at some findings for instance from a study of bifurcation of Andhra Pradesh, where the creation of the new state of Telangana took place on 2nd June 2014. As a result of bifurcation, the political class of both states began to hold the capacity to generate a narrative in favor of immense growth, development and empowerment that has been at the center stage of politics. The leadership of states declared themselves that they are going to play a crucial role at the center in the Lok Sabha elections 2019. It has been witnessed the contest between two states reflected the tension in the

Louise elections held in Telangana. Very recently K. Chandrashekar Rao, Chief Minister of Telangana, has announced that he has been making efforts to forge a non-Congress and non-BJP front. The regional TRS party under his leadership emerged as more powerful strength to bargain at the center. These developments have occurred due to the creation of a new state.

In a nutshell, after the creation of a new state of Telangana, there are two challenges for both the states. Firstly, on account of Andhra Pradesh; the significant challenge of the state is getting economic assistance. Inasmuch as having an absence of moneybags it has become a stumbling block to rebuild its capital city and many large scale projects. Secondly, in the case of Telangana, to hijack the protest and issues, the government is utmost striving to preserve its historical distinctive cultural heritage in the name of vibrant development.

Another finding can be seen related to the matter of inclusion and exclusion as political representation in the larger picture of changing of the caste composition affected by bifurcation of the state. A.P legislature adopted a resolution seeking ‘kaapu reservations’ for Backward Classes. This kind of move is a shrewd political activity to consolidate the support from BCs to TDP. Another side the government of Telangana is struggling to

provide 12% reservations with each for STs and Muslim minorities as promised by TRS in the election.

A close observation of the tribal in both the regions in post bifurcation period according to the 2011 census shows that while the ST population constitutes 9-12 % in the Telangana and 5-7% in the Andhra Pradesh. Falling under the submergence zone of Polavaram project a bill passed in the parliament on July 11, 2014, transferred 205 villages from 7 mandals in the Bhadrachalam constituency of Telangana into Andhra Pradesh is likely to the cost Adivasis especially the Konda Reddys. This subjects the already vulnerable tribal groups in terms of the livelihood and their distinctive cultural heritage. According to the official sources, 7,445 Konda Reddy tribal from 2,446 households are severely affected due to administrative negligence of both the states in remapping the internal state boundaries.

Suggestions:

After all, it's been found the following suggestions in the case of creation of new states

- 1) The contentious issues such as 'revenue distribution' and 'sharing of water' which will have to deal in the co-operative manner before making the creation of new states.
- 2) The utilization of existing resources for the development of the region will be a big challenge for new states in the future. It already witnessed disputes over many issues between the two states. Thus, all these issues would be resolved if both the states agreed for mutual understanding, else the valuable time of the states will be futile.
- 3) The process of realignment of state borders should have included more talks and negotiations with the affected villages, which did not happen in the case of bifurcation of Andhra Pradesh. So, it is suggested that there should be more negotiations with affected people and areas for further creation of new states.
- 4) Since new states are not mature enough for seeking speedy development rather, they have to focus on mobilizing the resources which can make the region towards more prosperous and affluent.
- 5) Finally, there ought to be more negotiations with the centers to get clearances for given assurances.

REFERENCES:

1. Ambedkar, B R., (1955), *Thoughts on Linguistic States* (Aligarh: Anand Sahitya Sadhan) & in Dr.Babasaheb Ambedkar Writings and Speeches, ed. Vasant Moon, Vol.1, 137-204 Bombay: Government of Maharashtra.
2. Arora G.K (2011), "Statehood Demands in Globalising India": in Arora G.K (eds.), *Retrospect and Prospect, Participative Development*, New Delhi, Book Well Publishers.
3. Ashutosh Kumar (2006), "Does India Need Smaller States", [Online: web] Accessed 3 June 2013, URL: http://www.lokniti.org/pdfs_dataunit/A.Kumar.pdf
4. Government of Telangana (2016), Planning Department "*Socio-Economic Outlook 2016*".
5. Guha, Ramachandra (2013), "Living Together, Separately" The Hindu, Newspaper, January 30, 2013.
6. Kumar, Ashutosh (2009), "Rethinking State Politics In India: Regions within Regions", *Economic & Political Weekly*, XLIV(19): 21-30.
7. Rao, C. H, *Regional Disparities, Smaller States and Statehood for Telangana*. Academic Foundation, 2010, pages, 150.
8. Sarangi, Asha and Sudha Pai (2011), *Interrogating Reorganisation of States: Culture, Identity and Politics In India*.New Delhi: Routledge.
9. SudhaPai, Avinash Kumar (2014), *Revisiting 1956: B.R. Ambedkar's Thoughts on States Reorganization*,New Delhi, Orient Black Swan.
10. Sundarayya, P. (1973), "Telangana People's Armed Struggle, 1946-51, Part One: Historical Setting". *Economic & Political Weekly*, XVI(7): 3-19.
11. Tillin, Louise (2014), *Remapping India, New States and Their Political Origins*, New Delhi, Oxford University Press, pages 268.

3. GREEN ECONOMY IN DEVELOPING COUNTRIES : AN ANALYTICAL STUDY

P. S. Kamble¹, Vishal Vishnu Ovhal²

ABSTRACT:

After 18th century and during the 19th century industrial revolution has taken place in developing countries like India, China, Africa, Mexico, etc. Thereafter developing countries scenario has been changing concern for economic, social, cultural and environmental. Resulting in emerging the various dangerous economic, environmental and social problems in the World economy like migration, illiteracy, poverty, unemployment and population growth, air pollution, ozone depletion, hazardous waste, loss of biodiversity, climate change, global warming, lack of adequate electricity for daily use and a low Human Development Index relative to developed countries. On the opposite side, since the late Nineteen Nineties developing countries demonstrate higher growth rates than the developed ones. There's no universal, agreed-upon a criterion for what makes a country developing versus developed and that country match these two classes, though there's a general reference points like a nation's gross domestic product per capita compared to other nations. An alternative measurement that has been suggested is that of gross national happiness, measuring the actual satisfaction of economies, but lower GDP per capita than other developing nations are often categorized under the term newly industrialized countries. In summary, Third World countries in transition from traditional lifestyles towards the modern lifestyle which has began with the Industrial Revolution in the 18th and 19th centuries. A considerable consistency is found in natural resource depletion by Pakistan, Bangladesh than all others. Thus Mexico, China and Pakistan have depleted natural resources larger. Further South Africa, China and Mexico are rapid in natural resource depletion. The depletion of natural resources in India was not over or excessive is a move towards a green economy in connection with the indicator of natural resource depletion. This positive economic transformation is useful for reaching towards green economy for India.

Keywords: Green Economy, Natural Resources, Resource Depletion, Employment Level, Climate Change.

I. INTRODUCTION:

Beginning to 1992, there has been various set of programmes taken towards achievement of Sustainable Development. But there has been tremendous efforts dropped by UNEP (United Nations Environment Protection). It has led to the +20 Rio conferences that have taken place in July 2012 in Rio De Janerio in the context of Green Economy, Sustainable Development and Poverty eradication. The word green economy was introduced in the academic world by the underlying ideas of the book "Blue print for a green economy" by David Pearce et al. The main key argument developed was the current price system

¹Professor, Department of Economics, Shivaji University, Vidyanagar, Kolhapur-416004, (MH) India.

Email: pskamble2006@gmail.com **Contact:** +91 - 9423033179

² Assistant Professor, Yashwantrao Chavan School of Rural Development, Shivaji University, Vidyanagar, Kolhapur-416004. (MH) India **Email:** vishalovhal88@gmail.com

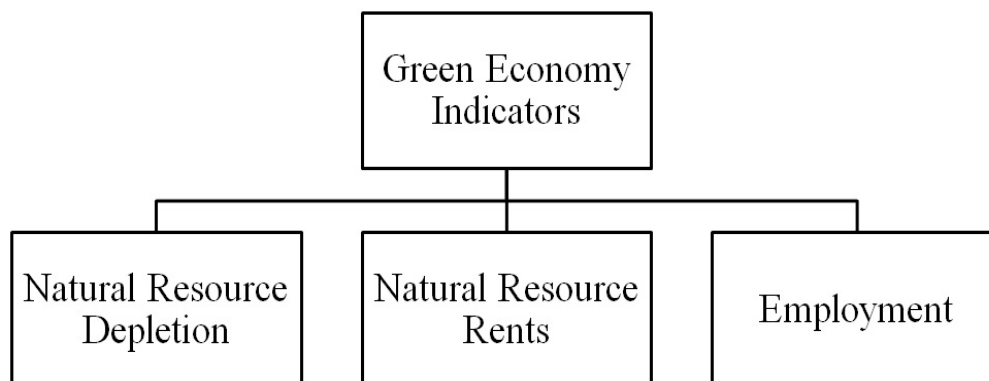
results in an allocation of resources in the economy that is biased against the environment. Environmental assets and services are treated as inputs for production and they are overvalued in some core sectors and undervalued or not valued in other sectors which results in inefficient consumption of natural resources as well as environmental degradation. Similarly, the costs of pollution are generally not paid by the polluters but are transferred to the public. During a transition phase, a green economy seeks to bring long-term societal benefits into short-term activities aimed at mitigating environmental risks, but that alone does not necessarily imply higher levels of output and employment than a “brown” economy.

In developing countries features differ from developed countries, therefore, all world is classified in different group like developed countries, developing countries and underdeveloped countries (Least Developed Countries-LDCs). After 18th century and during the 19th century industrial revolution has taken place in developing countries like India, China, Africa, Mexico, etc. Thereafter developing countries scenario has been changing concern for economic, social, cultural and environmental. Resulting in emerging the various dangerous economic, environmental and social problems in the World economy like migration, illiteracy, poverty, unemployment and population growth, air pollution, ozone depletion, hazardous waste, loss of biodiversity, climate change, global warming, lack of adequate electricity for daily use and a low Human Development Index relative to developed countries. On the opposite side, since the late Nineteen Nineties developing countries demonstrate higher growth rates than the developed ones. There's no universal, agreed-upon a criterion for what makes a country developing versus developed and that country match these two classes, though there's a general reference points like a nation's gross domestic product per capita compared to other nations. Also, the overall term less-developed country shouldn't be confused with the particular least developed country. There is criticism of the

use of the term developing country. The term implies inferiority of a developing country or undeveloped country compared to a developed country, which many countries dislike. It assumes a desire to develop along the traditional Western model of economic development which a few countries, such as Cuba and Bhutan, choose not to follow. An alternative measurement that has been suggested is that of gross national happiness, measuring the actual satisfaction of economies, but lower GDP per capita than other developing nations are often categorized under the term newly industrialized countries. In summary, Third World countries in transition from traditional lifestyles towards the modern lifestyle which has began with the Industrial Revolution in the 18th and 19th centuries.

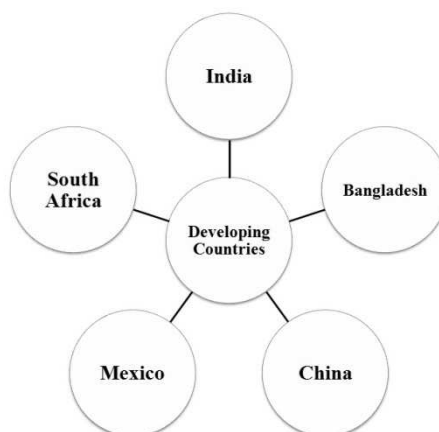
II. RESEARCH METHODOLOGY AND DATA BASE :

The present analytical research work depends on the time series secondary data provided by World Bank (National Development Indicators) during the period 2000 to 2015. This study considers the appropriate indicators of environment, human well-being and social equity relating to green economy of selected developing countries along with India. Researcher has selected six developing based on purposive sampling method.

Sample Design:

Researcher has purposively selected following six developing countries for comparative analysis of green economy.

III. OBJECTIVES OF THE RESEARCH STUDY

The major objectives of the present research article are as follows.

1. To assess the efforts of the developing countries of the world for attaining a green economy;
2. To examine the nature and extent of a green economy achieved by the India;

IV. HYPOTHESES IS OF THE RESEARCH STUDY

The hypothesis of the present research study are as follows:

1. H_0 -India is not rigorous and sincere in achieving a green economy.
2. H_0 -India is not rigorous and sincere in attaining green economy than the developing countries of the World.

V. RESULTS AND DISCUSSION:

Adjusted Savings: Natural Resource Depletion:

Table 1: Adjusted Savings: Natural Resource Depletion

Adjusted Savings: Natural Resources Depletion (% of GNI)							
Sr. No	YEAR	IND	BGD	CHN	MEX	PAK	ZAF
1	2000	2.83	2.23	1.98	3.39	3.39	0.74
2	2001	2.72	2.23	1.62	2.83	3.47	1.07
3	2002	2.69	1.94	1.40	2.85	3.10	1.38
4	2003	2.73	2.41	1.60	4.07	4.38	1.34
5	2004	2.86	2.50	3.35	5.17	4.48	3.07
6	2005	3.02	3.51	3.62	7.11	6.12	2.45
7	2006	3.62	4.02	4.19	7.55	5.24	2.79
8	2007	4.04	4.45	4.80	7.20	5.37	3.26
9	2008	5.55	5.33	7.10	8.50	6.75	6.29
10	2009	3.01	2.90	2.85	5.50	3.55	2.98
11	2010	4.19	3.44	4.61	5.93	4.15	4.06
12	2011	4.26	3.32	5.62	7.22	3.79	4.67
13	2012	3.23	2.70	3.91	6.91	3.17	3.85
14	2013	3.14	2.67	3.21	6.14	2.98	3.70
15	2014	4.12	3.75	5.36	8.02	4.17	5.10
16	2015	4.22	3.84	5.60	8.33	4.15	5.39
C.G.R		3.00	3.00	8.00%	6.00%	-0.29%	12%
MEAN		3.51	3.51	3.80	6.05	4.27	3.26
C.V		23	23	44%	32%	26%	50%

(Source: World Bank staff estimates based on sources and methods in World Bank's "The Changing Wealth of Nations: Measuring Sustainable Development in the New Millennium"-2011 and World development Indicators-last updated: 19/07/2016)

Natural resources are essential to life on the earth. Most species use them with efficiency and within their limits. Humans are a separate class. We've crossed the boundaries set by natural processes of our planet and set out harmful changes to the environment, some of which can be irreversible. Resources taken cause large environmental problems and are typically found in developing countries. These environmental issues embody loss of biodiversity, water contamination, pollution, and deforestation. Several of those issues are put second to economic development. Not solely have we tended to alter the ecology of the earth; we've additionally created enormous social issues and conflict wherever these resources are found. These social issues are typically found in developing countries

wherever the people are impoverished, there's a great difference between wealth and power, and therefore the people are uneducated. Of the world's total population of seven billion, one billion in the U.S.A. and Europe alone use eighty four of the world's total energy. 3 billion people of India, China, Brazil and few different countries use solely 15 August 1945 India contains the world's second largest resource of coal and third and 4 largest resource of manganese and iron. Fossil fuels (coal, petrol, and natural gas) on which modern industrial centers are based mostly are restricted. At the moment rate of consumption; the fossil could also be drastically depleted, resulting in severe energy crisis. Coal reserves of the planet are above petroleum and natural gas and they might last longer (Biology Discussion, 2016).

Table no.1 shows that percentage of natural resource depletion in developing countries of the World. In 2000, natural resources depletion percent to their GNI in selected developing countries of the World was at 2.23 percent in Bangladesh, 1.98 percent for China, 3.39 percent in Mexico, 3.39 percent in Pakistan and 0.74 percent in South Africa. Higher growth rate of natural resource depletion was found in Mexico and Pakistan countries (3.39%) in the 20th century due to the excess burden of population and development compared to other developing and developed countries of the world. Over the 20th century, the rate of natural resource depletion has increased in all developing countries of the world because of infrastructural and rapid industrial development. In research studies, compound growth rates of natural resource depletion showing serially at 3.00 percent in Bangladesh, 8.00 percent for China, 6.00 percent in Mexico, 12 percent in South Africa, but about the selected developing country of Pakistan, CGR shows at minus 0.29 percent. But during the study period of research; in Pakistan, natural resource depletion has been steadily rising from at 3.39 percent (2000) to 6.75 percent up to 2008 with fluctuation. And then the natural resources depletion growth has been inversely increasing at 4.15 percent in 2015. Overall coefficient of variation looked at 26 percent with average resources depletion percent of GNI has at 4.27 percent in the Pakistan, during the study period. Remained selected developing countries of the world, their compound growth rates of natural resources depletions are 3.00 percent in Bangladesh, 8.00 percent in China and large mean 12 percent in South Africa. In conclusion, compared to availability of natural resources in the respective developing countries of the world, exploitation has been very huge. One notable thing is the large number of natural resources has been exploited by Mexico (Average 6.05% of GNI) and Pakistan (Average 4.27% of GNI).

Natural resource depletion took place in India at 3 percent CGR, is at marginal rate during 2000 to 2015, with an average of 3.51 percent. It took place consistently as indicated by C.V of 23 percent. Thus, the depletion of natural resources in India was not over or excessive is a move towards a green economy in connection with the indicator of natural resource depletion. This positive economic transformation is useful for reaching towards green economy for India. The rate of depletion of natural resources in India is lesser than other developing countries as well as developed countries of the world also.

Total Natural Resource Rents:

Table 2 : Total Natural Resource Rents

Total Natural Resources Rents (% of GDP)							
Sr. No	YEAR	IND	BGD	CHN	MEX	PAK	ZAF
1	2000	3.82	3.28	3.03	4.77	4.88	1.70
2	2001	3.89	3.31	2.56	3.90	5.02	2.38
3	2002	3.62	2.80	2.19	3.79	4.39	2.34
4	2003	3.79	3.86	2.58	5.18	6.42	2.16
5	2004	4.46	3.94	4.90	6.45	6.47	4.15
6	2005	4.88	5.61	5.26	8.58	8.99	3.64
7	2006	5.51	6.06	6.02	9.12	7.55	4.47
8	2007	6.15	6.38	7.04	8.75	7.41	5.94
9	2008	9.18	7.75	10.43	10	9.30	12
10	2009	4.61	4.04	4.20	6.86	4.76	5.72
11	2010	6.26	4.52	6.56	7.73	5.36	7.47
12	2011	6.67	4.38	7.74	9.13	4.94	8.69
13	2012	5.06	3.50	5.43	8.68	4.10	7.23
14	2013	4.85	3.41	4.46	7.68	3.86	6.77
15	2014	6.60	4.98	7.49	10	5.41	9.42
16	2015	6.79	5.05	7.80	10	5.33	10
C.G.R		4.00	2.00%	7.00%	6.00%	-1.00%	12%
MEAN		5.38	4.55	5.48	7.54	5.89	5.88
C.V		28	30%	42%	29%	28%	53%

(Source: Estimates based on sources and methods described in "The Changing Wealth of Nations: Measuring Sustainable Development in the New Millennium"-World Bank, 2011 and World development Indicators-last updated: 19/07/2016)

Most of developing countries and some developed countries are earnings from natural resources, specifically from fossil fuels and minerals, account for a sizable share of gross domestic product, and much of those earnings are available in the form of economic rents, revenues above the cost of extracting the resources. Natural resources give rise to economic rents because they're not made (BLUENOMICS, 2016, p.1). The estimates of natural resources rents shown are calculated because the distinction between the price of a commodity and the average cost of manufacturing it. This can be done by estimating the global price of units of specific commodities and subtracting estimates of average unit costs of extraction or harvesting costs (including a normal return on capital). This unit rents are then increased by the physical quantities countries extract or harvest to determine the rents

for each commodity as a share of gross domestic product (GDP). Resource rent may be divided between depletion and return to natural capital (BLUENOMICS, 2016, p.1).

Table no.2 illustrates the data of total natural resource rents in percentage share of gross domestic product in developing countries of the world. In 2000, selected developing countries percent shares of total natural resource rents were at 4.88 percent in Pakistan, 4.77 percent in Mexico, 3.28 percent in Bangladesh, 3.03 percent in China and only 1.70 percent in South Africa. Pakistan percentage of natural resources rents to GDP was higher than other selected countries in 2000 but their share gradually with negative fluctuation declined at minus 1 percent compound growth rate and at 28 percent C.V. In the selected countries, South Africa is better performed at positive 12 percent compound growth rate with higher C.V at 53 percent. During the study period and in the selected developing countries, Mexico has been earning average rents of natural resources in percent to GDP at 7.54 percent greater than others. In conclusion, new emerging economies of the world such as Mexico, China, etc. should try to increase the rents or revenue from natural resources and over environment without degrading ecosystem of environment and there is a need to improve the performance of Pakistan.

India has derived natural resource rents marginally only at 5.38 percent of GDP. Likewise, the rate of growth of deriving forest rents was also marginal only 4 percent CGR. It was very much inconsistent to derive forest rents by India as indicated by the C.V of 28 percent. Thus the foregoing analysis adequately reveals that India did not succeed much in efficiently using natural resources necessary for realizing green economy.

Employment to Population Ratio:

Table .3: Employment to Population Ratio

The Employment To Population Ratio, 15+, total (%) (modeled ILO estimate)							
Sr. No	YEAR	IND	BGD	CHN	MEX	PAK	ZAF
1	2000	57	68	74	58	47	42
2	2001	57	68	73	58	47	43
3	2002	57	68	72	57	47	41
4	2003	58	68	72	57	47	40
5	2004	58	68	71	58	48	40
6	2005	58	68	70	58	49	41
7	2006	57	68	70	59	50	42
8	2007	56	68	69	59	51	42
9	2008	55	68	69	59	50	42
10	2009	54	67	68	57	51	40
11	2010	54	68	68	58	51	39
12	2011	53	68	68	57	51	39
13	2012	52	68	68	59	52	39
14	2013	52	68	68	59	52	39

15	2014	52	67	66	58	53	39
16	2015	52	67	66	58	53	39
C.G.R		-1.00	-0.07%	-1.00%	0.07%	1.00%	- 1.00%
MEAN		55	68	70	58	50	40
C.V		4.00	1.00%	3.00%	1.00%	4.00%	3.00%

(Source: International Labour Organization, Key Indicators of the Labour Market database and World development Indicators-last updated: 19/07/2016)

J. M. Keynes published his book entitled “General theory of employment, interest and money”. The full employment level is the ideal situation of inclusive and sustainable development except the frictional, structural and voluntary unemployment. Moreover, effective demand is one of the best determinants of employment level because effective demand signifies the money on the consumption of goods and services and on investment. Ultimately, effective demand has been influenced by level of employment in the respective country. Therefore the government should try for how to increase employment levels for achieving inclusive and sustainable growth of their country (Wray, Randall L 2009).

Table no. 3 exhibits the employment to population ratio (15+) estimated by the International Labor Organization at international level. In 2000, ratio of employment (15+) to population was at 68 percent in Bangladesh, 74 percent in China, 58 percent in Mexico, 47 percent in Pakistan and only 42 percent in South Africa. Out of the selected developing countries of the world, China has been providing employment opportunity in greater quantity than other selected nations means at an average of 70 percent to its citizens within the study period. Remained countries serially ratio of average employment to total citizens was 68 percent in Bangladesh, 58 percent in Mexico, 50 percent in Pakistan and only 40 percent in South Africa with lower positive compound growth rate in Mexico (0.07%) & Pakistan (1.00%) and negative compound growth rate in Bangladesh (-0.07), China (-1.00) and South Africa (-1.00). Coefficient of Variation was also found very little means less than 5 percent in all selected developing countries. In conclusion, although China has negative trend in employment generation to its people, but averagely and comparatively its performance is better than other developing countries of the world due to its large number of population engaged in the informal sector.

Regarding the India, It is observed that India could provide employment to 55 percent of working population. India failed in generating and providing necessary employment to its people in the economy. More importantly, the rate of growth of employment generation was negative only. The only positive and noteworthy thing is employment provided in India was consistent as indicated by the C.V of 4 percent. Thus India on the ground of employment generation and supply has failed and consequently in improving human wellbeing in the country, lastly resulting in unsuccessful in reaching towards a green economy.

VI. HYPOTHESIS TESTING:

At the end of research paper, the researcher should test the validity of formulated null hypothesis. The researcher has formulated a null hypothesis for testing that whether India is successful or not in the implementation of the green economy model for sustainable

development in respected selected green economy indicators. Following hypothesis is tested through using t-test. In particular, researcher has used the one sample (Two tailed) t-test.

1) ***H₀-India is not rigorous and sincere in achieving a green economy.***

H_a-India is rigorous and sincere in achieving a green economy.

The Researcher has used the one sample (Two tailed) t-test for this hypothesis testing. This test has been applied to selected indicators of green economy for examining the role of India regarding attaining the green economy.

Table 4: Hypothesis testing results

One sample t-test (Two tailed test) at 95 Percent Confidence Interval							
Sr. No	Sub-Hypothesis	Degrees of Freedom	T-Calculated Value	T-Table Value	P-Value	Mean Difference	Decision (Accept or Reject)
			Equal variances assumed				
1	H ₀ -No significant depletion of natural resources has taken place in India.	15	3.378	2.731	.0041 (P<0.05)	.68438	H ₀ -Reject
	H _a -A significant depletion of natural resources has taken place in India.						H _a -Accept
2	H ₀ -Total natural resource rents are not significant in India	15	4.197	2.731	.001 (P<0.05)	1.56375	H ₀ -Reject
	H _a -Total natural resource rents are significant in India						H _a -Accept
3	H ₀ -Employment ratio is not significantly increasing in India	15	-3.137	2.731	.007 (P<0.05)	-1.87500	H ₀ -Accept
	H ₁ -Employment ratio is significantly increasing in India						H _a -Reject
The results are significant at 0.05 percent significant levels for 15 degrees of freedom							

Table no. 4 revealed very essential statistical data results about the null hypothesis either to accept or reject. Researcher has formulated one common null hypothesis regarding three selected indicators of green economy. Researcher has used one sample t-test to determined indicators of the green economy, at 0.05 percent significance level for 15 degrees of freedom (d.f). Above results show that, India is not perfectly successes in attain green economy. Because, significantly natural resources has been depleting in India due to excess population of India are depending on forest and similar natural resources for their survival. Moreover, one more negative indicator of India is that minus growth of employment opportunity.

2) *H₀-India is not rigorous and sincere in attaining green economy than the developing countries of the World.*

Table 5: Group Statistics of T-Test

	Country	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Natural Resources Depletion	<i>India</i>	16	3.5144	.81037	.20259
	<i>Developing Countries</i>	16	4.7482	1.56137	.39034
Natural Resources Rents	<i>India</i>	16	5.3837	1.49034	.37258
	<i>Developing Countries</i>	16	5.8681	1.81787	.45447
Employment	<i>India</i>	16	55.12	2.391	.598
	<i>Developing Countries</i>	16	57.15	.476	.119

Table .6 : Hypothesis testing results

Sr. No	Name of the Indicators	Independent Samples Test								
		Types of Variances	Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means					
			F	Sig.	T- Calculate d Value	T- Table Value	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference
1.	Natural Resources Depletion	Equal variances assumed	5.024	.033	-2.806	2.042	30	.009	-1.23388	.43978
		Equal variances not assumed			-2.806	2.042	22.535	.010	-1.23388	.43978
2.	Natural Resources Rents	Equal variances assumed	.572	.455	-.824	2.042	30	.416	-.48438	.58767
		Equal			-.824	2.042	28.88	.417	-	.58767

		variances not assumed				2	9		.48438	
3.	Employment	Equal variances assumed	49.801	.000	-3.323	2.042	30	.002	-2.025	.609
		Equal variances not assumed			-3.323	2.042	16.188	.004	-2.025	.609

The researcher has formulated second null hypotheses for testing whether the India is successful or not in the implementation of the green economy model compare to selected developing countries of World. Researcher has used the independent sample t-test for testing the above mentioned second hypothesis. Researcher observed the Group Statistics of T-Test is that India successes in one parameter of less natural resource depletion out of selected parameter of green economy. India has successes in protecting natural resources for sustainable and inclusive development of our economy compare to development countries of the World. Because India's average rate of natural resources depletion (3.5144) is lower than developing countries (4.7482). On the other side of India's performance was not better regarding remained two goal of green economy. India was not success in providing adequate employment opportunities to their citizen along with that India can't to gain from Natural Resources Rents. There are negative mean differences observed regarding remained two indicators such as -2.025 for employment and -.48438 for Natural Resources Rents. In summary, even though null hypothesis of the first indicator is accepted, even then India succeeds in protecting natural resources. Because, Indicator of natural resource depletion is negative indicator and remaining are positive indicators. Moreover, in respect to indicators of Natural Resources Rents and employment; India has been not better performing.

VII. CONCLUSIONS

Except Mexico (6.05%), all other developing countries natural resource depletion is marginal and moderate only. But South Africa, China and Mexico (12%, 8% & 6%) have shown rapid growth in the depletion of natural resources than all others during the study period. A considerable consistency is found in natural resource depletion by Pakistan, Bangladesh than all others. Thus Mexico, China and Pakistan have depleted natural resources larger. Further South Africa, China and Mexico are rapid in natural resource depletion. Natural resource

depletion took place in India at 3 percent CGR, is at marginal rate during 2000 to 2015, with an average of 3.51 percent. It took place consistently as indicated by C.V of 23 percent. Thus, the depletion of natural resources in India was not over or excessive is a move towards a green economy in connection with the indicator of natural resource depletion. This positive economic transformation is useful for reaching towards green economy for India. All the selected developing countries have considerably, but not significantly contributed to GDP from natural resource rents, which was 5 percent to 7 percent. South Africa was rapid in excreting natural resource rents (CGR 12%), which was followed by China and Mexico. Bangladesh and Pakistan was not considerable in the growth of natural resource rents. It is only Pakistan and Mexico was comparatively better in consistency than all others as indicated by (CGR: 28% & 29%). India has derived natural resource rents marginally only at 5.38 percent of GDP. Likewise, the rate of growth of deriving forest rents was also marginal only 4 percent CGR. It was very much inconsistent to derive forest rents by India as indicated by the C.V of 28 percent. Thus the analysis adequately reveals that India did not succeed much in efficiently using natural resources necessary for realizing green economy. China was good (70%) enough in providing employment, but not the best. It was followed by Bangladesh (68%) and Mexico (58%). South Africa and Pakistan were so much behind in providing employment for its people. Except Pakistan and Mexico (1%, 0.07%), all other developing countries had negative growth rates of employment generation. But the very important and noteworthy thing is, there was consistency in employment generation as indicated by C.V, which stood within 1 percent to 4 percent. India could provide employment to 55 percent of working population. India failed in generating and providing necessary employment to its people in the economy. More importantly, the rate of growth of employment generation was negative only. The only positive and noteworthy thing is employment provided in India was consistent as indicated by the C.V of 4 percent. India on the ground of employment generation and supply has failed and consequently in improving human wellbeing in the country, resulting in unsuccessful in reaching towards a green economy.

REFERENCES:

1. Articles Factory. (2012). *Importance of Electricity-How it Changed People's Lives*. Retrieved May 29, 2016, from articlesfactory.com: <http://www.articlesfactory.com/articles/science/Importance-of-electricity-how-it-changed-peoples-lives.html>
2. Bluenomics. (2016). *Bluenomics*. Retrieved May 30, 2016, from Bluenomics: http://www.bluenomics/glossary/coal_rents
3. Bowen, A., & Fankhauser, S. (2011). The Green Growth Narrative: Paradigm Shift or Just Spin. *Global Environmental Change*, 21(4), 1157-1159.
4. Census, I. P. (2011). *Population Composition*. New Delhi: Government of India.
5. Encyclopedia Britannica. (2008). *The Financial Crisis of 2008: Year in Review*. Retrieved May 31, 2016, from britannica.com: <http://www.britannica.com/topic/Financial-Crisis-of-2008-The-1484264>
6. FAO. (2005). *Forest area statistics*. Retrieved May 29, 2016, from Food and Agriculture Organization of the United Nations: <http://www.fao.org/forestry/country/32185/en/ind>
7. FAO. (2009). *The State of Food and Agriculture*. Rome: Food and Agriculture Organization.
8. FAO. (2016). *Economic Rend and Forest Charges*. Retrieved May 30, 2016, from Food and Agriculture Organization of the United Nations: <http://www.fao.org/docrep/009/af168e/af168e03.htm>
9. GIST. (2005). *The Value of Timber, Carbon, Fuel Wood and Non-Timber Forest Products in India's Forests*. New Delhi: The Energy and Resources Institute.
10. Hingane, L. S., & Murtya, R. V. (1984). Growth Rates of Carbon Dioxide Emission in India. *Archives for Meteorology, Geophysics, and Bioclimatology Series B*, 35(3), 257-264.
11. Imperial. (2016). *The Importance of Energy*. Retrieved May 28, 2016, from imperialoil.ca: http://www.imperialoil.ca/canada-english/about_what_upstream_energy.aspx
12. Planning Commission, GOI. (2013). *11th Five Year Plan (2007-12) Inclusive Growth*. (N. D. Oxford University Press, Producer) Retrieved May 28, 2016, from Planningcommission.nic.in: http://planningcommission.nic.in/plans/planrel/fiveyr/11th/11_v1/11th_

13. UNEP. (2015). *BRICS Environment Ministers Discuss Green Economy, Climate Change*. Retrieved March 26, 2016, from Climate Change Policy and Practice: <http://climate-l.iisd.org/news/brics-environment-ministers-discuss-green-economy-climate-change>
14. UNEP. (2015). *United Nations Environmental Programme, MOSCOW*. Retrieved March 26, 2016, from [unep.org](http://www.unep.org/newscentre/Default.aspx?DocumentID=26811&ArticleID=34980&l=en): <http://www.unep.org/newscentre/Default.aspx?DocumentID=26811&ArticleID=34980&l=en>; vol.1.pdf
15. United Nations. (2012). *The Millennium Development Goals Report*. New York: United Nations.
16. WERTC. (2012). *Sustainable Solid Waste Management in India*. Retrieved March 24, 2016, from Waste to Energy Research and Technology Council: <http://swmindia.blogspot.in/2012/10/impacts-of-improper-solid-waste.html>
17. WHO & UNICEF. (2010). *Progress on Sanitation and Drinking Water*. Switzerland: World Health Organization and UNICEF.
18. Wikipedia. (2016). *Gross national income*. Retrieved June 1, 2016, from en.wikipedia.org: https://en.wikipedia.org/wiki/Gross_national_income

4. विद्यार्थ्यांचा सामाजिक विकास : सद्यस्थिती व अपेक्षा

नगिना सुभाष माळी^१, पी. एस. पाटणकर^२

गोष्टवारा:

देशाच्या विकासामध्ये शिक्षणक्षेत्राची महत्त्वाची भूमिका आहे. आर्थिक, राजकीय, ऐतिहासिक, सामाजिक, शैक्षणिक, धार्मिक अशा विविध क्षेत्रांचे एकात्मिकरण समाजामध्ये होते. समाज हा व्यक्तींचा बनलेला असतो आणि व्यक्ती ही समाजाची नागरिक असते. व्यक्तीचा नागरिक होत असताना शिक्षणक्षेत्र महत्त्वाची भूमिका बजाविते. शिक्षणक्षेत्र हे देशाच्या विकासाचा आधारस्तंभ मानण्यात येते. आपल्या देशातील विविध शिक्षणविषयक आयोगांनी समाज व देश विकासाचे ध्येय समोर ठेवूनच शिक्षणविषयक उद्दिष्टे मांडली. यामध्येही विद्यार्थ्यांचा सामाजिक विकास हे अंतिम 'विकास ध्येय' आहे. आज वर्गामध्ये शिकणारा विद्यार्थी उद्या समाजामध्ये जाणार असतो. जाण्यापूर्वी त्याने आवश्यक ती कौशल्ये आत्मसात करणे अपेक्षित आहे. पण परिस्थिती ही दिसते की केवळ 'शिकणेच' होते. कौशल्यपूर्ण, उत्पादकक्षम नागरिक निर्माण होणे दूर राहते. हीच शिक्षणक्षेत्राची सद्यस्थिती दिसते. ही स्थिती बदलणे काळाची गरज आहे. काळाप्रमाणे कौशल्ये मिळविणे व आपल्या सोबत समाजाचेही ऋणी राहून समाजाचा विकास करणे सामाजिक विकासात अपेक्षित आहे.

सुचक शब्द : सामाजिक विकास, विद्यार्थी, शैक्षणिक संस्था, नागरिक, मूलभूत हक्क इ.

प्रस्तावना:

शिक्षण म्हणजे अध्ययनार्थीच्या ज्ञानात्मक, भावात्मक व क्रियात्मक क्षेत्रांचा विकास करून जबाबदार सक्रिय नागरिक निर्माण करणे होय. ही संकल्पना आज सर्वमान्य आहे. शिक्षणातून अध्ययनार्थीचा म्हणजे आपल्या विद्यार्थ्यांचा सामाजिक विकास करणे व तो होणे तितकेच महत्त्वाचे आहे. 'अध्ययनार्थी' ही सध्या ग्राह्य धरण्यात आलेली संकल्पना शालेय पातळीवर वापरण्यात येत आहे. तर 'विद्यार्थी' ही आपल्या उच्च शिक्षण क्षेत्रामध्ये उपयोगात येत आहे. अध्ययनार्थी किंवा विद्यार्थी यांचा शिक्षणातून विकास होणे आजच्या शिक्षणपद्धतीकडून अपेक्षित आहे.

¹ Golden Jubilee Research Fellow शिक्षणशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

E-mail: naginamali2012@gmail.com Contact: +91 - 8975295297.

² अधिविभागप्रमुख, शिक्षणशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

E-mail: pratibhaspatankar@gmail.com Contact: +91 - 9960192103.

१. सामाजिक विकास

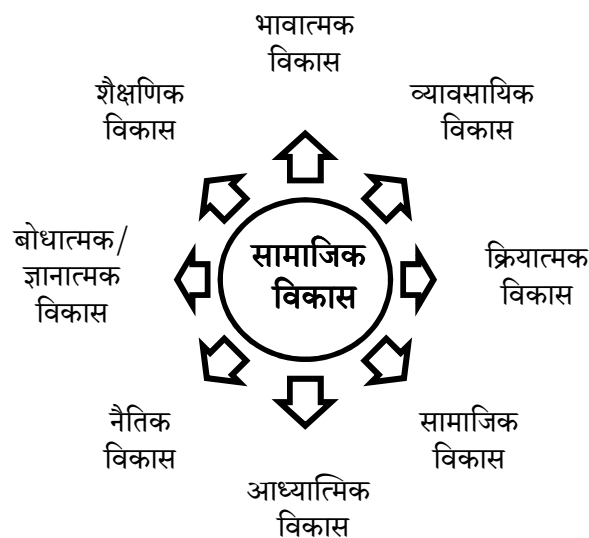
सामाजिक विकास म्हणजे व्यक्तीने अथवा नागरिकाने आपल्या जबाबदाऱ्या पार पाडून सक्रिय, व्यवसायप्रधान व कौशल्यपूर्ण बनणे. ही कौशल्ये सामाजिक, व्यावसायिक, सहकार्ययुक्त अथवा मानवी आंतरसंबंधीय असो. त्यांची विभागणी सूक्ष्म व कठिण कौशल्यामध्येही करता येते. सामाजिक विकास हा केवळ शिक्षणसंस्थांतून होतो हे म्हणणे तितकेसे योग्य नाही. तो जीवनाच्या प्रत्येक टप्प्यावर होत असतो. शिक्षणसंस्था, शिक्षणपद्धती हे एक माध्यम आहे. साधन आहे आणि अध्ययनार्थ्यांचा सामाजिक विकास हे साध्य आहे.

२. सामाजिक विकासाची सद्यस्थिती

सर्वात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे विद्यार्थ्यांचा सामाजिक विकास होणे आज काळाची गरज आहे. उच्च शिक्षणक्षेत्रामध्ये, महाविद्यालयीन शिक्षणामध्ये त्या त्या वर्षापुरते शिक्षण घेणे व पदवी मिळवून नोकरी करणे इतपत प्रयत्न होत आहेत. पण इथूनही पुढे आपली जबाबदारी आहे ती म्हणजे विद्यार्थी तो आता एखाद्या कुटुंबाचा, कंपनीचा, समाजाचा भाग असतो. घटनेने दिलेल्या जबाबदाऱ्या या केवळ शिकण्यापुरत्या व परिक्षेपुरत्या नाहीत. तर बालकाला स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण झाल्यापासून ते अंतिम टप्प्यापर्यंत या जबाबदाऱ्या पाळणे अपेक्षित आहे. पण ते आज होताना दिसत नाही. शाळा, उच्च शिक्षण पातळीवरील प्रयत्न, उपक्रम हे तिथेच राहतात आणि शिक्षण हे केवळ आर्थिक उत्पन्नाचे साधन यादृष्टीने त्याकडे पाहण्यात येते. असे होवू नये, म्हणूनच इथून उच्च शिक्षण क्षेत्रातून बाहेर पडणारा विद्यार्थी केवळ विद्यार्थी न राहता नागरिक होणे अपेक्षित आहे. हे प्रयत्न केवळ अभ्यासक्रमातून होतीलच असे नाही. विद्यार्थ्यांनीही आपली जबाबदारी म्हणून त्याकडे पाहणे आवश्यक आहे. ज्यावेळी अभ्यासक्रमातून सामाजिक विकास होईल तेव्हाच नागरिक ही संकल्पना जन्म घेईल.

३. विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक विकासाची क्षेत्रे

शैक्षणिकदृष्ट्या 'विद्यार्थ्यांचा सामाजिक विकास' ही संकल्पना आपल्यामध्ये ज्ञानात्मक, भावात्मक व क्रियात्मक अंगांचा समावेश करते. तर सामाजिक विकास ही संकल्पना पुढील क्षेत्रामध्ये दिसून येते -

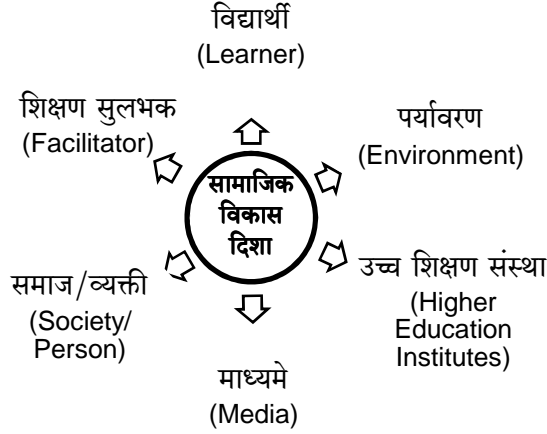

आकृती क्रमांक १ : विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक विकासाची क्षेत्रे

या सगळ्यातून अंतिम उद्दिष्ट हेच असते की त्या अध्ययनार्थीचा शैक्षणिक विकास होत असताना सामाजिक विकास व व्यावसायिक विकास करणे. सामाजिक विकासामध्ये येणाऱ्या काही बाबी 'विकास' या संकल्पनेतही समाविष्ट आहेत.

४. शिक्षणक्षेत्रातील सामाजिक विकासाच्या दिशा

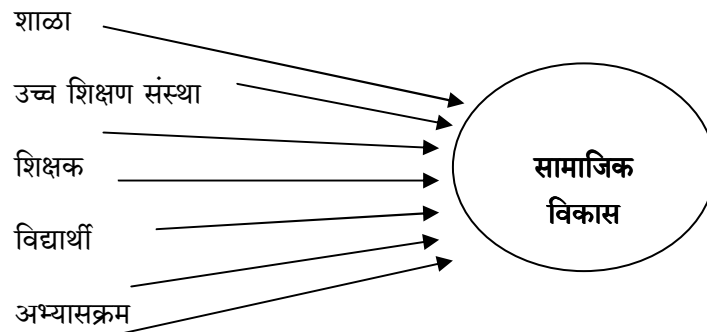
सामाजिक विकासाच्या विविध दिशा आहेत. म्हणजेच तो विविध दिशातून होत असतो. ध्येय एक, मार्ग अनेक अशी स्थिती असते. या दिशा पुढीलप्रमाणे दर्शविण्यात आल्या आहेत -

आकृती क्रमांक २ : सामाजिक विकासाच्या दिशा

सामाजिक विकास हा विविध दिशांनी होत असतो. त्या दिशा म्हणजे विद्यार्थी, शिक्षक, उच्च शिक्षण संस्था, माध्यमे, समाज/व्यक्ती व पर्यावरण यांचा विकास होणे म्हणजे सामाजिक विकास. या सर्वांचा जेव्हा विकास होईल तेव्हा सामाजिक विकास होईल. कारण हे सर्व भाग/घटक कोणत्या ना कोणत्या देशाचे, राज्याचे आणि समाजाचेही आहेत.

सामाजिक विकासास पूरक घटक

आकृती क्रमांक ३ : सामाजिक विकासास पूरक घटक

म्हणजेच सामाजिक विकास होण्यासाठी शाळा, उच्च शिक्षण संस्था, शिक्षक, विद्यार्थी, वातावरण, अभ्यासक्रम, माध्यमे यांची गरज असते. यातील प्रत्येक घटक आपापल्या परिने भूमिका बजावित आहे.

५. सामाजिक विकासातील अपेक्षित बाबी

विविध तज्ज्ञांच्या, संशोधकांच्या मते, विकास हीच संकल्पना मूळात फार मोठी आहे. पण शिक्षणक्षेत्रातून विकास होणे यामध्ये काही बाबी अपेक्षित आहेत. त्या पुढीलप्रमाणे -

१. सक्रिय नागरिक (Active Citizenship)
२. जबाबदार नागरिक (Responsible Citizenship)
३. लोकशाही जाणणारा व स्विकारणारा नागरिक
४. मूलभूत कर्तव्ये पाळणारा नागरिक
५. समाजशिल व्यक्ती/नागरिक
६. व्यवसायप्रधान, कौशल्याधिष्ठित नागरिक

१. सक्रिय नागरिक (Active Citizenship)

सक्रिय नागरिक म्हणजे असा नागरिक जो सामाजिक आणि वैयक्तिक पातळीवर कायमस्वरूपी क्रियाशील अथवा कृती करण्यास तत्पर असतो. असा नागरिक जो परिस्थितीचे भान ठेवतो.

२. जबाबदार नागरिक (Responsible Citizenship)

जबाबदार नागरिक म्हणजे आपल्या सामाजिक तसेच वैयक्तिक जीवनात असणाऱ्या सर्व जबाबदाऱ्या पार पाडतो. या जबाबदाऱ्या आपल्या कुटुंबाशी, समाजाशी, पर्यावरणाशी अथवा वैयक्तिक जीवनातील असतात.

३. लोकशाही जाणणारा व स्विकारणारा नागरिक

लोकशाही जाणणारा नागरिक असून पुरेसे नाही तर ती लोकशाही स्विकारून तिचा अपेक्षित त्या ठिकाणी उपयोग करणारा नागरिक अपेक्षित आहे.

४. मूलभूत कर्तव्ये पाळणारा नागरिक

आपल्या भारतीय राज्यघटनेने भारतीय जनतेला जी ११ मूलभूत कर्तव्ये दिली आहेत तिचा वापर प्रत्येक भारतीय नागरिकाने करणे अपेक्षित आहे. ती मूलभूत कर्तव्ये पुढीलप्रमाणे आहेत -

१. घटनेचे पालन करणे, तिच्यातील आदर्श व संस्था तसेच राष्ट्रध्वज व राष्ट्रगीत यांचा सन्मान करणे.
२. आपल्या राष्ट्रीय लढ्याला प्रेरक ठरलेल्या उदात्त आदर्शांचे जतन व पालन करणे.
३. भारताचे सार्वभौमत्व, एकता आणि एकात्मता यांचा सन्मान करणे आणि त्यांचे संरक्षण करणे.

४. देशाचे संरक्षण करणे आणि आवाहन केले जाताच त्याला प्रतिसाद देऊन राष्ट्राची सेवा करणे.
५. धार्मिक, भाषिक, प्रादेशिक व गटनिविष्ट विविधता आड येऊ न देता सर्व भारतीयांमध्ये सुसंवाद व भ्रातृभाव निर्माण करण्यास हातभार लावणे आणि स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला मारक ठरणार्या चालीरीतींचा त्याग करणे.
६. आपल्या देशाची एकात्म संस्कृती आणि गौरवशाली परंपरेचे रक्षण आणि संवर्धन करणे व सजीव प्राण्यांबद्दल भूतदया दाखविणे.
७. शास्त्रीय दृष्टिकोन, मानवतावाद, जिज्ञासूपणा व सुधारकवृत्ती यांचा विकास करणे.
८. सार्वजनिक संपत्तीचे रक्षण करणे व हिंसाचारापासून परावृत्त होणे.
९. सर्व वैयक्तिक व सामूहिक कार्यक्षेत्रात ज्यायोगे राष्ट्र यश व प्रगतीच्या शिखरावर सतत उंच उंच जात राहील असा उत्तमोत्तम घेण्याचा प्रयत्न करणे.
१०. पित्याने अपत्यास अथवा पालकाने वयाच्या सहाव्या वर्षापासून ते चौदाव्या वर्षापर्यंत शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देणे.

५. समाजशिल व्यक्ती/नागरिक

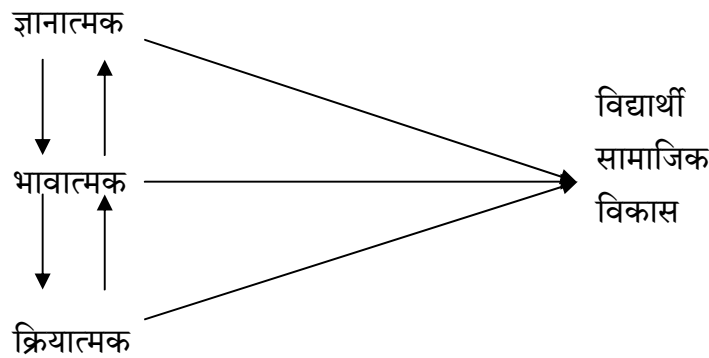
समाजशील व्यक्ती/नागरिक ही आपल्या वैयक्तिक जीवनाबरोबर सामाजिक जीवनातही तेवढीच स्थिर आणि न्यायी असते. आपली प्रत्येक कृती समाजपूरक कशी असेल व असावी यावर चिंतन व मनन करते.

६. व्यवसायप्रधान, कौशल्याधिष्ठित नागरिक

व्यावसायिक नागरिक होणे हे सद्यकालीन शिक्षणपद्धतीत अपेक्षित आहे. कारण जे शिक्षण ती व्यक्ती घेत असते त्या शिक्षणाने तिला स्वतःचा उदरनिर्वाह होण्याची कौशल्ये देणे गरजेचे आहे.

७. वर्गात सामाजिक वातावरण आणावे कसे?

सामाजिक वातावरण निर्माण करण्यासाठीचे दोन मार्ग आहेत. ते पुढीलप्रमाणे दर्शविण्यात आले आहेत

आकृती क्रमांक ४: विद्यार्थ्यांचा सामाजिक विकास

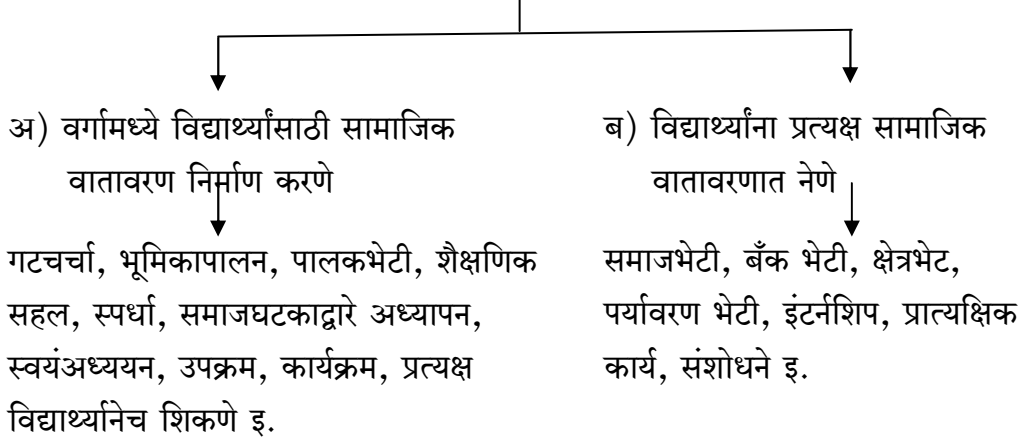
हा सामाजिक विकास विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानात्मक, भावात्मक व क्रियात्मक अंगामध्ये कसा समाविष्ट आहे ते पुढीलप्रमाणे दर्शविण्यात आले आहे.

तक्ता क्रमांक १: विद्यार्थ्यांकडून अपेक्षित बदल

अ. नं.	विद्यार्थ्यांची विकासात्मक अंगे	विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक विकासातील अपेक्षित कृती
१	ज्ञानात्मक अंग	मिळविलेल्या ज्ञानाचा वापर समाजविकास, स्वविकास व राष्ट्रविकासासाठी करणे, ज्ञानाची देवाणघेवाण करणे, ज्ञानाचे संदर्भ शोधणे, नवीन ज्ञाननिर्मिती करणे इ.
२	भावात्मक अंग	मिळविलेले ज्ञान इतरांना समजून घेण्यासाठी वापरणे, समाजघटकांना मदत करणे, विचार ऐकणे, कल्पना, विचार मांडणे, विचार व कृतीवर नियंत्रण ठेवणे इ.
३	क्रियात्मक अंग	मिळविलेल्या ज्ञानातून स्वगरजा पूर्ण होतील याचे भान ठेवणे, उत्पादकक्षम राहणे, मदत करणे, व्यावसायिक कौशल्ये मिळविणे, व्यवसाय निवडणे इ.

वरील अंगांचा जेव्हा सामाजिक विकासाच्या दृष्टिने विचार करतो तेव्हा त्या त्या अंगामध्ये समाविष्ट कृती एकमेकांशी पूरक असतात. ज्ञानात्मक विकास झाला आता क्रियात्मक अथवा भावात्मक विकास करू असे म्हटले तर ते शक्य नाही. ही अंगे सतत विकसित होत असतात. अंतिम ध्येय हेच असले पाहिजे की, विद्यार्थ्यांचा सामाजिक विकास करावयाचा आहे.

वर्गातील सामाजिक विकासास पूरक वातावरण

आकृती क्रमांक ५ : वर्गातील सामाजिक विकासास पूरक वातावरण

विद्यार्थ्यांचा सामाजिक विकास ही सद्यकाळाची गरज आहे. कारण आपल्या गरजांसाठी आपण इतरांवर अवलंबून असतो. म्हणजेच इथे परस्परावलंबित्व असते. वर्गामध्ये कोणतीही गोष्ट सर्वांनी चर्चात्मक सहभागाद्वारे शिकली तर त्याचा प्रभाव दीर्घकाळ राहतो. ती गोष्ट पटकन समजली जाते आणि केवळ शिक्षकाकडून सर्व अध्यापन न होता महत्वाचे म्हणजे काही कृती अथवा उपक्रम विद्यार्थ्यांकडून करवून घेतल्यास शिक्षकांचा वेळ(शिकवणे) वाचतो व तो वेळ त्यांना आपल्या व्यावसायिक विकासासाठी वापरण्यास मिळू शकतो. पण या कृती अथवा उपक्रम राबविणे थोडे वेळखाऊ काम वाटण्याची शक्यता आहे. यावरही उपाय म्हणून वर्षारंभी सर्व उपक्रमांचे नियोजन केले तर राबविण्यास वेळ लागणार नाही. या सर्व बाबी यासाठी गरजेच्या आहेत कारण आपल्याला विद्यार्थ्यांचा सामाजिक विकास करावयाचा आहे. जो आजच्या ज्ञानात्मक, भावात्मक व क्रियात्मक भागामध्ये समाविष्ट होतो.

अध्ययन हेच मुळात सामाजिक असते. ते सामाजिक वातावरणात होत असते. उच्च शिक्षण सध्या हेच एकंदरीत सामाजिक वातावरण आहे.

उदाहरणार्थ, एकटी व्यक्ती एका ठिकाणी अध्ययन/वाचन करण्यास बसली तर ते केवळ वाचन/अध्ययन तिच्यापुरतेच मर्यादित होईल. जेव्हा तिने जे काही वाचन केले, ज्ञान घेतले हे ती इतरांना सांगेल, त्या ज्ञानाचा पाठपुरावा, पडताळा घेईल तेव्हाच ते सिद्ध होईल व खऱ्या अर्थाने ते ज्ञान होईल. म्हणजेच जोपर्यंत मिळविलेले ज्ञान देवाणघेवाण करू शकत नाही तोपर्यंत ते केवळ मर्यादित स्वरूपात राहते. जेव्हा गटात, संभाषणात ते येते तेव्हा ते विकसित होते.

त्याचप्रमाणे हे ज्ञान सामाजिक उपयोगासाठी आले पाहिजे. त्याचा वापर झाला पाहिजे. तो वापर कधी, कोठे, कसा, कोणासाठी करावयाचा हे ठरविता आले पाहिजे. याठिकाणी आपणही स्वतः आपल्या ज्ञानात्मक, भावात्मक व क्रियात्मक या तिन्ही अंगांचा विचार व विकास करित असतो. जेव्हा या तिन्ही बाबींचा उपयोग योग्यवेळी करता येतो तेव्हा तो सामाजिक विकासच असतो. येथे ज्ञानाच्या, ज्ञानाच्या उपयोजनाच्या, कृतींच्या सिमारेषा विस्तारलेल्या असतात.

७. शिक्षणक्षेत्राचे सामाजिक विकासातील प्रयत्न

सामाजिक विकास करण्याच्यादृष्टिने सामाजिक अध्ययन होणे सद्यकाळात आवश्यक आहे. सामाजिक अध्ययन म्हणजे सर्वांनी मिळून, एकत्रितरित्या विचारविनिमय करणे होय. पण म्हणावे तितके प्रयत्न व कृती होताना दिसत नाहीत. आहे त्या वेळेत विद्यार्थ्यांचा सामाजिक विकास करणे शक्य आहे. फक्त गरज आहे ती नियोजनाची, विविध कृती, शिक्षक-विद्यार्थी, शिक्षक-शिक्षक, संस्था-संस्था, विभाग-विभाग, संघटना-संघटना मिळून ठरविण्याची आणि हा सामाजिक विकास एका दिवसात होतो

असे होत नाही. त्याला काही कालावधी लागतो. हा विकास मोजणेही थोडे जिकीरीचे आहे. कारण आत्ता काही कालावधीतील कृती, उपक्रमांचा प्रभाव अथवा परिणाम काही वर्षांनी, कालानेही दिसण्याची शक्यता असते. मात्र हा सामाजिक विकास होतो हे नक्की.

८. निष्कर्ष

विद्यार्थ्यांचा सामाजिक विकास ही जशी शिक्षणसंस्थांची जबाबदारी आहे तशी ती पालक, समाज, माध्यमे आणि प्रत्यक्ष त्या विद्यार्थ्यांचीही आहे व सामाजिक विकास ही सतत चालणारी प्रक्रिया विद्यार्थ्याला त्याच्या जबाबदारीची जाणीव करून देते. केवळ एखाद्या ठराविक विषयाची पदवी घेऊन न थांबता त्या ज्ञानाचा उपयोग कौशल्यपूर्णरित्या कसा करता येईल हे ठरविणे विद्यार्थ्यांसमोर आव्हान आहे. आव्हान पेलण्यासाठीच स्वतःचा सामाजिक विकास करणे, तशी संधी शोधणे महत्वाचे आहे. जागतिक आव्हानांचा भडिमार होत असताना त्यामध्ये वाहून न जाता सामोरे जाणे गरजेचे आहे. जेव्हा हे आव्हान तो सक्षमरित्या पार पाडील तेव्हाच सामाजिक विकासास चालना मिळेल.

संदर्भ सूची :

1. Cavaye, J. Understanding Community Development. Retrieved from <http://vibrantcanada.ca/files/understanding-community-development.pdf>
2. Harris, M. (February 2003). Sustainability and Sustainable Development Jonathan. Retrieved from <http://www.isecoeco.org/pdf/susdev.pdf>
3. Ian, M. (October 2010). Social Development. Retrieved from <http://www.ianmorris.org/docs/social-development>
4. Mid-State Central Early Childhood Direction Center Syracuse University (2009). Understanding Social and Emotional Development in Young Children What is Social-Emotional Development. Retrieved from <http://ecdc.syr.edu/wp-content/uploads/BulletinSocialEmotionalDevelopment2-1.pdf>
5. United Nations Research Institute for Social Development.(March 2011). Social Development in an Uncertain World. Retrieved from <http://www.unrisd.org/research-agenda>
6. William, G. Hatti and Courtney, D. (April 2011). Social Development: Why It Is Important and How to Impact It. Retrieved from <http://www.edpsycinteractive.org/papers/socdev.pdf>

5. A STUDY OF INDIAN FESTIVALS WITH SPECIAL REFERENCE TO DR. B. R. AMBEDKAR BIRTH ANNIVERSARY AND CONSTITUTION DAY

Sushil Bhimrao Bansode¹

ABSTRACT:

The research paper highlights the importance of Dr. B. R. Ambedkar birth anniversary and Constitution day festivals with a study of India's national and religious festivals. The researcher shows the drawbacks of religion and religious festivals. Religions are the main obstacles in national equality. Selected respondents come from different religions. By measuring a response of respondents, the researcher analyzes that, why Dr. B. R. Ambedkar birth anniversary and Constitution day will be our national festivals? If Gandhi is the 'Father of Nation'. Then Dr. B. R. Ambedkar is the 'Founding Father of Modern India'. He is the first highly educated Indian personality. He is the Symbol of knowledge. Because of Dr. B. R. Ambedkar is come from particular religions and cast that's why still Dr. B. R. Amedakr birth anniversary festival is not declared national festivals. This is Dr. B. R. Ambedkar's thoughts opposition's conspiracy, and these anti-social peoples continuously trying to reduce the importance of the constitution of India. The study has crucial importance in present India.

Keywords : Religion, Religious festival, Dr. B. R. Ambedkar birth anniversary, festival, Constitution day, conspiracy.

I. INTRODUCTION :

India is a diversified country. There are different religions, castes, languages, and thoughts. The festivals of Indian peoples are different according to their religions and casts. There are six major religions in India, such as Hindu, Muslim, Christian, Sikh, Buddhist, and Jain. Under these religions various types of casts include. According to the 1976 Constitutional Amendment Act, India is a secular nation. The Constitution of India has declared the right to freedom of religion as a fundamental right. Almost all Indians follow their religion. According to the 2011 census, In India Hindu religion 79.8%, Muslims 14.2%, Christian 2.3%, Sikhs 1.9%, Buddhists 0.7% and Jain 0.4% are Indians. Some of these religions have been preached from travelers, aggressors and rulers of India who have come to India. Many organizations like International Society for Krishna Consciousness (ISKCON), Brahmakumari, Ananda Marg are promoting Hindu's spiritual thought. Considering the above percentages, Hindu is the only such a widely circulated religion in India. Nevertheless, religion propagators have spread this religion a great deal. Other religions fell short in propagating like the Hindu religion. But comparing 2001 cense and 2011 census the

¹ Research Student, Department of Commerce and Management, Shivaji University, Kolhapur-416004, (MH) India **E-mail:** bansodes1994@gmail.com **Contact:** +91 - 9404286605

Hindus population decreasing, and other religions peoples increasing. Every Religion has unique festivals and they celebrate according to their culture. A Festival is a day when peoples celebrate some events. Every festival is a symbol of the different culture of this country. Seven hundred years ago, the kingdom of Yadavji was the ruler of Devagiri. Mahadwari, noble, architectural, Modi script's promoter, Hemandri, and Human path wrote a book titled 'Chaturagchantamani' from five volumes at that time. Writing a book to tell which festivals should be celebrated in three hundred and sixty-five days of the year, which vows should be followed. This shows the social life at that time. Festivals have been organized since coming together and today they have become an integral part of their language, culture, and religion. Festivals play an important role in bringing together people. Although Indian culture is integral, there is diversity in celebrating the festivals. Indian Festival divided in two parts National festival & religious festivals.

There are three national festivals of India. Independence Day, Republic day and Gandhi Jaynti. India got Independence from the British Empire, 15th August 1947. Hence Independence Day is celebrating every year on 15th August.

Our India become independent on 15th August, 1947, but its democratic state come into force on January 26, 1950. The constitution of India, accepted by the constitution committee on 26th November, 1949. Jawaharlal Nehru had announced the full independence by floating flag at the Lahore Convention on 26th January, 1930. It was selected to bring the constitution to its remembrance. India has started a new phase of democracy by implementing the constitution. The constitution of India Come into force on January 26th, 1950. It celebrated every year on 26th January as republic day.

Gandhi birth anniversary is celebrating on the birthday of Mohandas Karamchand Gandhi. It is celebrated on 2nd October. On this day there is a public holiday in India. Gandhi was a prominent leader of India's freedom movement. People of India called them Bapu and unofficial they are called as the father of the Nation.

Dr. B. R. Ambedkar Birth Anniversary and Constitution day:-

Dr. B. R. Ambedkar birth anniversary is celebrated on 14th April every year. Dr. B. R. Ambedkar is considered as a symbol of equality and also a symbol of knowledge. Buddhists celebrate this day as 'Samata Divas' and 'Dnyan Divas'. Dr. B. R. Ambedkar's First birth anniversary was celebrated in Pune on April 14, 1928 by Pune's Sadashiv Ranpise. Dr. B. R. Ambedkar birth anniversary is celebrated in over 65 countries of the world.

Constitution day is celebrated every year on 26th November in India. The Constitution of India was adopted on November 26, 1949 by the Constitution committee. Constitution of India was created after examining all the constitution of the world; therefore Indian constitution is called the most important & vast constitution. Dr. B.R.Ambedkar wrote the Constitution of India. He is known as the architect of the Indian constitution. India's constitution is the largest in the world. It includes 448 paragraphs, 12 schedules and 94 revisions. The Constitution of India is a handwritten note. It contains 48 articles. It took 2 years 11 months and 17 days to preparation of Indian constitution. The reason of Constitution Day celebration is to give information and make public aware about the Indian Constitution.

II. STATEMENT OF THE PROBLEM:

India is a diversified country. There are various religions and peoples are divided on the basis of religions. Every religion has unique festivals hence religious people only celebrated their religious festivals. It harms national equality. Indian peoples Celebrate Independence Day, Republic Day and Gandhi Birth Anniversary as a national festival. If Gandhi was fighting for freedom then Dr. B. R. Ambedkar fights for all those things which obstacles in freedom of Independent India's people. He is such a "Founding father of Modern India". Every year in more than 65 countries celebrated Dr. B. R. Ambedkar Birth Anniversary. But in only India, it is a religious festival. Think about all those things the researcher finding the solution of the following questions.

1. Are religion and the religious festival is obstacles in national equality?
2. Why Dr. B. R. Ambedkar birth anniversary and Constitution day still not status as a national festival?

III. OBJECTIVES OF THE RESEARCH STUDY:

1. To study the festivals of India.
2. To study Indian religious festivals
3. To study the drawbacks of religious festivals.
4. To analysis the response of peoples towards Dr. B. R. Ambedkar birth anniversary and Constitution day festivals.

IV. RESEARCH METHODOLOGY AND DATABASE:

Data were collected using qualitative and quantitative methodology. Through these methodologies, primary and secondary data were collected. Primary data was collected using survey and interview method. The researcher was meet study area peoples personally and collects the necessary required information using structured questioner. Secondary data was obtained from internet websites, reports and published research papers and articles.

A study of Indian Festivals with Special Reference to Dr. B.R. Ambedkar birth anniversary and Constitutional day is empirical based study. The researcher was select 60 people samples through convenient sampling. There are six major religions in India such as Hindu, Muslim, Christian, Sikhs, Buddhists, and Jain. Ten people from every religion have been taken for the research study.

Table 1 -Indian Religion and Religious Festivals in Indian Dialect.

Religions	Founder	Scared Text	Religious festivals
Hinduism	As per semi-historical data, Traditional founder: Saptrishi & Historical: Vedic Rishi.	Vedas, Upnishadas.	Gudi Padwa, Ram Navmi, Hanuman Jayanti, Parshuram Jayanti, Akshaya Tritiya, Nag Panchmi, Shivaji Jayanti, Narli Pournima, Krishna Janmashtami, Dahi Handi, Pola, Ganesh Chaturthi, Ananat Chaturthi, Ghatsthapna, Vijaya Dashmi, Kojagiri Pournima, Diwali, Nark Chaturdashi, Lakshmi Poojan, Balipratipada, Bhaubeej, Kartiki Ekadashi, Shri Datta Jayanti, Makar Sankranti, Durga Ashtami, Rath Saptami, Maha Shivaratri, Rang Panchami, Pongal, Onam.
Islam	Muhammad	Quaran	Muharram, Milad-ul-Nabi, Shab-e-Barat, Shab-e-Meraj, Ramzan, Eid-ul-Fitr, Eid-ul-Adha.
Christianity	Jesus Chirst	Bible	Christmas, Good Friday, Palm Sunday, Lent, Easter, Pentecost, Ash Wednesday (The first day of Lent).
Sikhism	Guru Nanak	Guru Granth Sahib	Guru Nanak Gurburab, Baisakhi, Hola Mohalla, Guru Gobind Singh, Basant Panchami.
Buddhism	Sidhharth Gautma (The Budhha)	Tripitaka	Dr. Babasaheb Ambedkar Jaynti, Samrat Ashoka Jayanti, Budhha Jayanti, Dhamma Chakra Parivartan Din, Losar, Ashok Vijayadashmi, Shourya Din, Ramai Jayanti, Manasmruti Dahan Din, Constitutional Day.
Jainism	Mahavira	Jain Dharm Granth	Mahavir Jayanti, Partushana, Mahamastakabhisheka, Diwali, Akshay Tritiya, Gyan Panchmi, Varsh Pratipada, Chaturdashi, Kartik Purnima, Parshvanatha Jayanti, Meru Trayodashi, Mouna Ekadashi, Chaitri Purnima Poush Dashmi

(Source: Internet Websites and survey method)

The table shows the major Indian religions, their founders, sacred text and festivals. Considering the above chart each religion has its founder except Hindu religion. Hinduism is a religion based solely on Goddesses, festivals also based on them. Festivals are a symbol of happiness. But when you look at the truth perspective, shocking things come out. Diwali, Dahi handi, Ganesh festivals, Navratri etc. festivals also have a bad effect on humans and the ecosystem.

Dahi Handi is a celebrating during the Lord Krishna Janmashtami. According to the 2017 and 2018 NDTV report. In the year 2017, two persons died and 197 peoples injured, and in the year 2018 two persons died and 85 injured. But such an accident may occur in other places also, which cannot be printed in the newspapers. If it's a religious festival and religion based on goddess then where is god during the accidents?

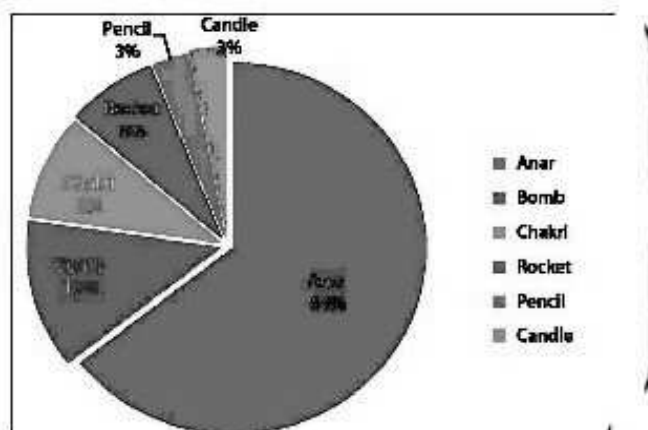
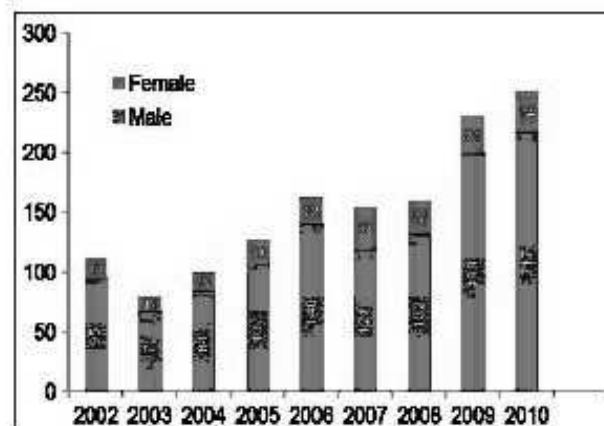

Figure 1 :- Types of fireworks causing injury around Diwali festival

Figure 2 :- Year wise distribution of patients with firecracker related injuries around Diwali festival

(Source: - research report 'Firecracker Injuries during the Diwali Festivals: The Epidemiology and Impact of Legislation in Delhi')

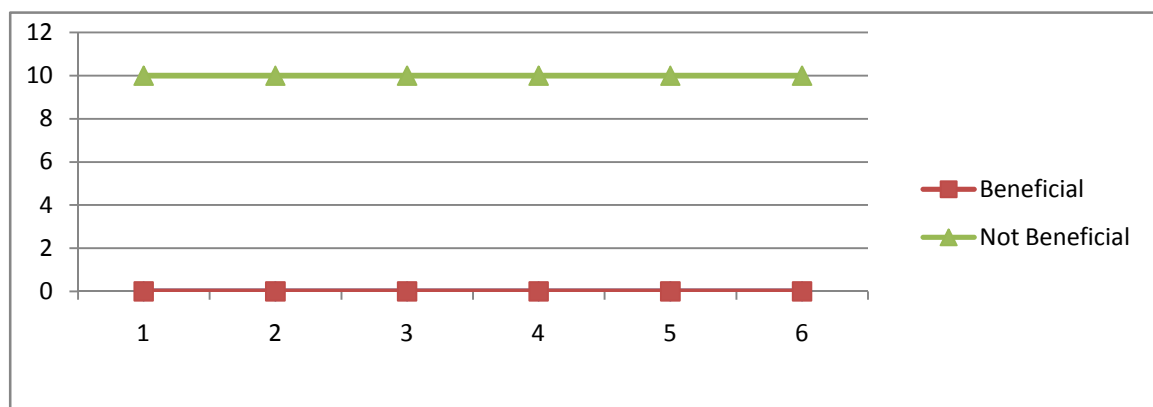
Another important festival is Diwali. It is also called festivals of lights. Diwali falls between October and November. One of the environmental polluted festival. Mostly crackers are burst on Diwali. Because of bursting Cracker air pollution goes up to 30% during the Diwali, on occasion of Diwali people have a 20% higher risk of death from lung cancer. According to WHO (World Health Organization), Seven Million peoples died of Air pollution in 2012. In the Year 1997, it was observed that burning of crackers which mostly used in Diwali festivals had caused the death of 383 peoples in the city. Most of the animals also injured because of noise, sound which creates in Diwali because of firecrackers. The animals have a more sensitive sense of hearing than humans. The following data are taken from the article of "Firecracker Injuries During the Diwali Festivals: The Epidemiology and Impact of Legislation in Delhi" which written by R. Tandon, K. Agrawal, R.P. Narayan, V.K. Tiwari, V. Prakash, S.Kumar and S. Sharma. The data shows types of fireworks which Injuries on the human body, and year wise potions distribution around the Diwali festivals.

Figure 1 shows the different types of firework causes injuries the peoples during the Diwali festival. The Anar is mostly injuries firework according to data as compared to other fireworks. Most of the peoples buy anar on Diwali festival and enjoy it during the festival. Figure 2 shows the number of male-female injurious because of firecrackers during the Diwali festivals. The figure shows in the year 2010 both male and female injuries are high. Every year the rate of injuries increases around the Diwali festival.

Ganapati Festival is a public celebration of Hindu. Bal Gangadhar Tilak brought this festival to the public with the aim of making it one of the best in Indian society. But during the Ganpati festivals, a lot of accidents and pollution create likes Noise pollution. Water pollution and air pollution. What is to be done to avoid pollution of air pollution, how much noise level should be, and the implementation of the scheme for water pollution control is prepared by Maharashtra Pollution Control Board a few years ago. Also, various accident and human injuries fall during this festival.

Except above festivals of Hindus remaining festival are not very harmful to human and environment. Also Muslim, Christian, Sikhs, Buddhists, and Jain celebrate their festivals according to the sanctity of their religion with a friendly attitude without harm anyone. Muslims major festival Eid celebrating Muslim peoples with their other religions friend circle. Most of the Hindu's festivals celebrated Jain like Diwali, Akshay Tritiya. All religions peoples attend to the Christian's Mother mary birthday festivals which celebrated in annually on 8th September. Dr. Ambedkar birth anniversary is Buddhist festival which is celebrated internationally on 14th April of every year, but only in India it is a religious festival

Graph . 1: Religious Festivals for National Unity are Beneficial or Not Beneficial

(Source: Survey Method)

Considering the above graph, each and every person think religious festivals is a barrier to national integration. Our nation is divided into castes, creed, religion, language, and territories. National integration is very important for a diverse country like India. Respondent said People are stuck in the teachings of our religious traditions and ancestors. Peoples only celebrated religious festivals which religion they come from. The different religions have a different god. Peoples celebrate their religions according to the sanctity of

god and religions. Means Hindu cannot celebrate Muharram, and Muslim cannot celebrate Ganpati or Navaratri. That means their god doesn't give permission to them to celebrate other religious festivals. That way religion propagators brainwash of their religion peoples. Then how can peoples come together? Respondent says People cannot get together if there is religion. All the 60 peoples which come from different religions they agree that religions festivals obstacles in national integration. On one hand, if the constitution makes people independent of living, on the other hand, the religion shuts independent through bind people in religious festivals.

Table 2 : Response of Peoples toward Dr. B.R. Ambedkar Birth Anniversary and Constitution Day Festivals

Sr. No.	Particular	Not a National Festival	National Festival
1.	Hindu	00	10
2.	Islam	00	10
3.	Christian	00	10
4.	Sikh	00	10
5.	Bouddha	00	10
6.	Jain	00	10
Total		00	60

(Source: - Survey Method)

The Researcher has measured the reactions of people towards Dr. B. R. Ambedkar birth anniversary and Constitution day by using serve method. Researcher meets personally all the above respondent filled up questionnaire. All people say that Dr. B. R. Ambedkar birth anniversary has to be a national festival of India. People also agree that the Dr. B. R. Ambedkar's work is not for particular religions or casts, He worked for whole India. Dr. B. R. Ambedkar's work is for women, farmers, laborers, dalitas and for a country which was accepted by all the above peoples. The respective works of Dr. B. R. Ambedkar's are well known by all the above respondents.

Writing India's constitution; Dr. Babasaheb Ambedkar has given freedom to all women from all forms of social, religious, educational, cultural, financial and political slaves, giving women the right. The Dr. B. R. Ambedkar say's 'I measure the progress of a community by the degree of progress which women have achieved'. Dr. B. R. Ambedkar is the father of equal rights for women (Consider Hindu code Bill).

On July 2, 1942, Dr. B. R. Ambedkar became the Labor Minister in the Voices Cabinet. In this career, he created many laws for workers. The Labor Welfare Scheme was submitted on September 2, 1945. Dr. B. R. Ambedkar has taken a lot of efforts for laborer welfare. If

there are employment exchanges in India today, it is because of Dr. B. R. Ambedkar vision. Present government not running on them properly.

Agriculture is not only a means of livelihood but also a source of national income. The focus of economic development of the rural area is the focal point. There is a medium of employment for many farmers including farmers. Therefore, farming should have an attitude of looking like an industry. Dr. B. R. Ambedkar was insisted about it. If the government implemented the ideas of Dr. B. R. Ambedkar, then many farmers would have read the lives of many farmers. The plan of water and irrigation management was made by Dr. B. R. Ambedkar while he was a member of the Bombay council of Viceroy. Dr. B. R. Ambedkar was the Creator of the Damodar valley project, Hirakud project, and the Sone river valley project.

Dr. B. R. Ambedkar fought for the underprivileged and backward caste people. He believed that cast is a devastating mentality for the person, for society and for the nation. They had enormous hatred for the caste system. A group of caste behaves like slavery to the other caste group; their goal is to destroy the system. Above all the 60 peoples also believes that Cast is the main reason in obstacles in the human integrity.

Dr. B. R. Ambedkar's contribution in the establishment of Reserve Bank of India (RBI) - India's Central Bank (Consider the book 'The Problem of the Rupees: Its Origin and its solution').

Dr. B. R. Ambedkar is the architecture of the Indian Constitution. Dr. Bhimrao Ramji Ambedkar drafting of the Indian Constitution has facilitated the eradication of untouchability and the exclusion of all forms of discriminations based on sex, religion, caste etc.

Dr. B. R. Ambedkar was giving the right to vote without discriminate. The adult franchise is a fundamental pillar of any democracy. Because of Dr. B. R. Ambedkar, 'Adult franchise' became a reality.

People have to information about Dr. B. R. Ambedkar that shows awareness amongst the public about Dr. B. R. Ambedkar Thoughts. Considering work of Dr. B. R. Ambedkar, the above people are addressing to Dr. B. R. Ambedkar as the great Researcher, Journalist,

Author, Socialist, and Economist, Legal practitioner, Historian, the architecture of Constitution, Philosopher, Defender of Dalit, farmers, poor, labor and Women's rights. Scholars of Pali and Buddhist literature, First labor minister of the country, Sanskrit Hindi

literature scholar, Good politician etc. People say that Dr. B. R. Ambedkar birth anniversary must be our national festival.

Respondent said that the significance of the constitutions day has diminished due to the Mumbai terrorist attack that took place in 26/11. The government of India had earlier announced that the Constitution day should be celebrated on 26th November. The purpose of celebrating Constitution Day is to awaken the peoples about the Constitution. 26/11 Mumbai attack was done in 2008, and the Indian constitution committee adopted the constitution in the year 1949. How many people celebrated constitution day before the terrorist attack on Mumbai? And if the attack was done in on 2nd October then such people can stop celebrating the Gandhi birth anniversary (This festival took an example because we are discussing national festival). When researchers ask these question to the selected peoples then the peoples say there is much political power and anti-social organizations work for reducing the importance of constitution. The constitution of India is burnt in our country at a public place, this incident shows that, How much low awareness in Indian peoples about the Indian Constitution? Constitution Day will be our national festivals to aware peoples to create awareness among peoples. The intellectual people said that we want the Constitution day to be our national festival, with respect of the martyrs in 26/11.

V. MAJOR FINDINGS AND CONCLUSION:

In Study of Indian Festivals, the researcher finds that except national festivals all other festivals are divided on the basis of religions. Considering table no. 1, every religion has a unique festival. The festivals of every religion are based on the myths and traditions of religion. Hinduism, Islam, and Christians most of the festivals are based on their God. Dahi handi, Diwali, Ganesh Festival, Navratri festivals create more population and human accident. Even so, these festivals are celebrated by Hindu peoples. Maharashtra Pollution Control Board was making many policies to reduce pollution and inform people from time to time. Area politics is diverting the mind of peoples regarding festival celebration. Area politics is the main reason to reduce festivals importance. Buddhism does not believe personal created god. In Buddhism, there is no one any festival is based on any God. Religions festivals are the main obstacles in national integrity. Due to religion, good personalities are hidden. Consider Table No. 2, Dr. B. R. Ambedkar's work is not for particular religions and not for a particular cast. He works for Indian which is accepted by every Indian. Dr. B. R. Ambedkar is an architecture of the Constitution of India. Because of

26/11 Mumbai attack reduced importance of constitutional days. There are many anti-social peoples and organization work for reduces the importance of the constitution. The latest example shows it [Man arrested in Delhi for burning copy of the Indian Constitution (Hindustan Time August13, 2018).

Hinduism is divided into many castes. To stop the progress of low caste people by taking a base of festivals, there is a conspiracy of high caste people. Therefore, the Indian's youth's age, money and time is wasting in celebrating the festival without the understanding real meaning of festival. India has major six religions. Religion harms the national equality. The Dr. B.R. Ambedkar says "I like the religion that teaches liberty, equality and fraternity". It's a truth, if religions and religious festivals are obstacles in gathering people, then it is good to be citizen of an independent India. The name of Dr. B.R. Ambedkar brings to our mind social reforms architecture of Indian constitution and defender of backward class and women right. Dr. B.R. Ambedkar wrote the Indian Constitution not only for a particular caste or for religion, it was written for the sake of the whole of the India. If The Gandhi birth anniversary is celebrated national festivals then Dr. B. R. Ambedkar birth anniversary and Constitutional Day should be our nation festivals. The constitution of India is the highest law and basic law of India. From the incident like burning copy of constitution, it seems that there is a need for awareness among the peoples about constitution. Still school, colleges and government offices not celebrating Constitutional Day even after government order also. To create awareness among the people about constitution, because of it Constitution day must be our national festival. Government wants to declare these festivals as national festivals by taking peoples response or as per government process. Dr. B. R. Ambedkar belonging from particular religions, hence still this festival is not getting status as national festival. This is Dr. B. R. Ambedkar's thoughts opposition's conspiracy.

REFERENCES:

1. Gilli M. & Bhardwai P., 2010, 'The Religious Composition of India's Population', 25(2):61-67.
2. Kumar V., Puttanna M., Shriprakash K., Rathod S. & Prabhakaran V., 2010, 'Firecracker Eye Injuries during Dipavali Festival: A Case Series' A Case Series, 58(2):157-159.
3. Prabhakararao B., 2016, 'Dr. B.R. Ambedkar as a Principal Architect of Indian Constitution', Indian Journal of Research, Vol-5.
4. Sirswal D., 2016, Dr. B. R. Ambedkar: The Maker of Modern India'.
5. Tondon R., Agrwal K., Narayan R., Tiwari V., V. Prakash, S. Kumar & S. Sharma, 2012, 'Firecracker Injuries During the Diwali Festivals: The Epidemiology and Impact of Legislation in Delhi', 95-(1):97-101.
6. www.culturalindia.net
7. www.hindustantimes.com
8. www.mpcb.gov.in
9. www.ndtv.com

6. CONTOURS OF RESERVATIONS AT POST GRADUATE EDUCATION: JUDICIAL PERSPECTIVES

Anup Vitthal Naravane

ABSTRACT:

Demand of reservations raised by various communities in India, paves the way to review long back reservation policy whether it justifies the purpose to attain the social, economic and political justice or it has remained a political device for further divisions of India and creating separatist approach. The Constitution of India empowers the State to make special provisions in education to socially and educationally backward class and Scheduled Castes/Scheduled Tribes or weaker class aimed at positive action or affirmative action to meet distributive justice. In context of special provision like reservations, issue arises of human rights violation of meritorious candidate by compromising the principle of equal chance for equal marks. On the one side, there are special provisions for weaker class/sections which facilitate concession in marks, age, fees, and reservations. On the other side, despite judicial reading to stop reservation to educationally forward, reservation continues in post graduate courses. The Supreme Court of India also suggests applying new methods instead of caste centric definition of backwardness. The paper gives an overview of judicial trends to reservation in post graduate education. Should merit be preferred to preserve national interest or reservation as affirmative action to be continued?

Key words: Reservations, Equality, Creamy Layer, Merit, Reverse Discrimination, SuperSpecialty, Post Graduate Education

I. INTRODUCTION:

Indian youth is an asset for the development of India. Without appropriate utilization of their talent, an agenda of development of all cannot be succeeded. Universal Declaration of Human Rights, 1948 accentuates that education shall be directed to the full development of the human personality.¹ Besides that, traditions of Bharat suggest tamaso ma jyotirgamaya i.e. journey from ignorance to wisdom. There were many ancient universities in India like Takshashila, Nalanda² wherein foreign disciples also were eager to learn various arts and sciences. Universities strive to remain center for excellence. Without promoting research, development is not possible. Research can be facilitated by the universities. If deserving student secured admission to such universities then chances of good research can be there which would be helpful to the nation.

Research Scholar, Department of law, Shivaji University, Vidyanagar, Kolhapur-416004, (MH) India. Email: anup2620451@rediffmail.com Contact: +91 - 9049439385

¹ Universal Declaration of Human Rights, 1948, Article 26(2).

² PTI. (n.d.). India signs MoUs with 7 countries for Nalanda University. *The Hindu Business Line*. Retrieved November 19, 2018, from <https://www.thehindubusinessline.com/news/education/india-signs-mous-with-7-countries-for-nalanda-university/article23119016.ece>

In the battle between forward and backward, students who unable to get post graduate education either lose their opportunity to take further education or if they have enough support, choose to go abroad. In spite of interest in research and learning, they are compelled to do other work.

Despite the verdict in Ashoka Kumar Thakur, memorandum was issued by the Central Government to continue socially and educationally backward class reservation in post graduate courses.³ Indeed, the term of educationally forward propounded by the Supreme Court,⁴ rule of equal chance for equal marks and human rights of meritorious candidates at post graduate education; then also the Government continues such quota based reservation. Again, there is a right of reserved class student to contest in unreserved class. If he secured admission in unreserved category, perhaps, it would be resulted in situation where two way added benefits by taking advantage of it and capturing place of unreserved seat and keeping vacant a reserved seat to be filled up by other reserved class aspirant. Being unsatisfied by such system, some of communities from unreserved class are also demanding reservation and backward - forward battle continues. Judiciary will have to check in strict legal parameter, validity or invalidity of such reservation in consonance with fundamental rights.

II. REVIEW OF LITERATURE:

Questions were raised as the Constitution forbids classification based on caste and it has become rule meaning thereby caste centric reservation. The enabling provisions have become mandatory minima also on blatant violation of 50 % rule (Shourie, 2006). Right to equality is violated when the State discriminates individuals who are equally posited, classification of persons through legislation can be questioned based on its reasonableness (Jayadevan, 2011). Quota system remains as a tool or symbol to political component which does not seem to be ceased (Singh, 2010). System which compromising merit and neglects talented candidates in due course of time would amount to national loss (Singh, 2009).

'Only' word in Article 15 denotes any other ground for differential treatment other than prohibited in the Article would not be unconstitutional.⁵ Article 15(4) permits for the States to reserve seats for the members of the backward classes or SCs or Tribes or to grant them fee concessions, in public educational institutions⁶ (Basu, 1992). Educational institutions are not business houses where hopes and aspirations of younger generation are sold or purchased (Mane, 2007). After reviewing it, the researcher decided to study to attempt further highlight and dissect the new situation at education in post graduate studies as it could be aspect by educational creamy layer and equality principles.

³ Office Memorandum of Government of India, MHRD, Department of Higher Education, No.1-1/2005-U.1.A/847, (April 20, 2008) Retrieved from <https://www.iitk.ac.in/new/data/gois/instructions.pdf>

⁴ (2008) 6 SCC 1.

⁵ Yusuf v. State of Bombay, AIR 1954 SC321.

⁶ Chitrallekha v. State of Mysore, AIR 1964 SC 1827.

III. RESEARCH METHODOLOGY:

The method adopted by the researcher is based on doctrinal method which seems more relevant to study prime source as judicial precedents and its evaluation.

Secondary data collected by published materials from the Government websites, Constituent Assembly Debates, contribution made by judiciary mainly relevant reportable landmark Supreme Court verdicts from 1950 to 2018, law journals, periodicals, blogs, magazines, newspaper articles and so on. Opinion of the experts published on the web also contributes well.

IV. OBJECTIVES:

1. To understand concept of reservation in education and its dimensions within the Constitutional framework.
2. To evaluate landmark judicial precedents in regard to process of reservation especially post graduate studies including super specialty courses and to point out judicial trend in this regard.
3. To highlight suggestive measures on such reservation and education system.

V. HYPOTHESIS:

The Hon'ble Supreme Court of India has made significant contribution towards evolving concept of reservations to admission in educational institutions under Article 15 of the Constitution and its application at post graduate education, super-specialty courses gives emphasis to protect fundamental rights of meritorious candidate in the light of right to equality and non-discrimination.

VI. RESULTS AND DISCUSSION:

Concept of Reservations

Reservation refers to the act of reserving,⁷ an arrangement by which places are secured in advance.⁸ Reservation facilitates the person who gets reservation to exclude the claim of other for such secured seat or place. Types of reservation and its meaning can be depended on the context of the situation. Take example of quota based reservation. Quota means a proportional part or share of a fixed total amount or quantity.⁹ Reservation in educational institutions can be seen under the quotas based on some classes such as institutional basis and in each quota, reservations are further divided into classes of SCs, STs, and OBCs etc. Quotas are also subject to quantitative limits (example: 27% to OBCs) and qualitative exclusions like creamy layer¹⁰ whereby individuals amongst such group are excluded from receiving benefit of such reservation.¹¹

Basically, reservation is governed by constitutional laws, statutory laws, and local rules and regulations. As in the Constitution of India, reservations are broadly divided into

⁷ Reservation. (n.d.). *The Free Dictionary*. Retrieved November 30, 2018, from <http://www.thefreedictionary.com/reservation>

⁸ *Id.*

⁹ Quota - definition of quota by The Free Dictionary. (n.d.) <http://www.thefreedictionary.com/quota>

¹⁰ M.Nagaraj v. Union of India, (2006) 8 SCC 212.

¹¹ Ravichandran N. Dialectics of Equality: Parliamentary and Judicial Perspectives. NUALS L.J. [9] <138> (2015). Retrieved from http://www.nuals.ac.in/common/2622015_nuals%20book.pdf

reservation of seats in the legislatures, reservation in employment and reservation in educational institutions. Reservation of seats in the legislatures, seats is reserved for SCs/STs and it is limited up to 70 years from the commencement of the constitution.¹² It is not applicable to OBCs so far, except in the panchayats and municipalities if concerned State legislature authorizes.¹³ Reservation in employment was originally permissible to the resident of particular State, any backward classes of citizen and it is now expressly permissible to the class of SCs and STs also.¹⁴ In the case of reservation in educational institutions, Indian Constitution does not expressly provide it so far. However, under the umbrella of Article 15(4) of the Constitution which empowers the State to make special provisions for advancement of any socially and educationally backward classes of citizens or for SCs and STs; the State provides reservation to such categories. However, the Constitution of India does not define the word Minorities,¹⁵ OBCs,¹⁶ Tribes.¹⁷

There are also different types of reservation such as vertical and horizontal reservation. Social reservations in favour of SCs, STs and Backward Class under Article 16 (4) of the Constitution i.e. reservations in public employment may be called vertical reservations and special reservations in favour of persons with disabilities, women etc., under Article 16(1) or 15(3) are referred as horizontal reservations.¹⁸ If this rule put in other way as reservation in education by special provision to socially and educationally backward class or SCs and STs under Article 15(4), would it be treated as special reservation as it was originated by special provision? Beneficiaries of reservation are entitled to compete for the general category posts but not versa i.e. general category candidate are not entitled to fill the reserved posts.¹⁹ Beneficiaries of such social reservations require caste validity certificate and/or non-creamy layer certificate to claim the reservation. Basis of caste centric

¹² The Constitution of India, Article 334, amended by Constitution (95th Amendment) Act 2009, such reservation is effective from January 25, 2010 and shall extend till January 26, 2020.

¹³ The Constitution of India, Article 243 D & Article 243T.

¹⁴ The Constitution of India, Article 16 (4A), amended by Constitution (Seventy-seventh Amendment) Act, 1995 effective from June 17, 1995.

¹⁵ Bhosale S.R. & Ukey D. (1998). Minorities' educational rights in India: Issues and perspectives. *Cochin University Law Review*, 232.

¹⁶ Singh Parmanand, (1987). Reservations, Reality and the Constitution: Current crisis in India. *Cochin University Law Review*, 285.

However, in Article 366 (26C) of the Constitution inserted by Constitution (123rd Amendment) Act, 2018 "socially and educationally backward classes" means the backward classes as are so deemed under Article 342A for the purposes of this Constitution and Article 342 A -empowers the President to specify the socially and educationally backward classes in the various states and union territories in consultation with the Governor of the concerned State by public notification.

¹⁷ Krishnan P.G. (1985). Constitution and Tribal Welfare. *Cochin University Law Review*, 9, 52.

See also Jariwala C.M. (2000). Reservation in Admission to Higher Education. *Journal of the Indian Law Institute*, 42, 207. retrieved from

[http://14.139.60.114:8080/jspui/bitstream/123456789/17796/1/011_Reservations%20in%20Admission%20to%20higher%20Education_Developments%20and%20Direction%20\(204-231\).pdf](http://14.139.60.114:8080/jspui/bitstream/123456789/17796/1/011_Reservations%20in%20Admission%20to%20higher%20Education_Developments%20and%20Direction%20(204-231).pdf) "SC/STs are nowhere defined in the Constitution except declaring under the Article 341 & Article 342," the President of India empowers by public notification to specify the castes, races, tribes, tribal communities or groups within it or the Parliament may by Law include or exclude it.

¹⁸ Jain, T. (2010, July 6). Vertical and Horizontal Reservation: The law revisited. Retrieved November 30, 2018, from <http://legalperspectives.blogspot.com/2010/07/vertical-and-horizontal-reservation-law.html>

see also 30 % horizontal reservation to woman at graduation level education

<http://www.unishivaji.ac.in/uploads/admin/2018/Circular/june/Admission%20Circular%20Mail%20Copy%20dt%204-6-2018.pdf>

¹⁹ (2006) 8 SCC 212 para.60

Hon'ble Apex Court observed that number of members of backward class have been appointed/promoted against general seats in the State services may be a relevant factor for the State Government to review the question of continuing reservation for the said class.

classification of categories for reservation continued in Indian Constitution may be traced in British census of India.²⁰ The Government of India Act, 1935 also followed by the Constitution in this regard.²¹

Affirmative Action

Affirmative action means deliberate and positive efforts to help victims of discrimination by remedying effects of past discrimination and preventing future discrimination.²² It is policy of favoring members of a disadvantaged group who suffer from discrimination within a culture.²³ In the case of *Fisher v. University of Texas at Austin*²⁴ it was held by United States Supreme Court that the race conscious admissions program in use at the time of petitioner's application is lawful under the equal protection clause. However, Justice Thomas (dissenting) wrote that a State's use of race in higher education admissions decisions is categorically prohibited by the equal protection clause.

In India, the Constitution does not define the word affirmative action but it refers to empower the State to make special provisions to the women, children, backward class etc. A reasonable balance has to be struck so that the affirmative action does not lead to reverse discrimination.²⁵ It does not also define the term justice except categorizing it into social, economic and political.²⁶ Nowhere therein defines the term distributive justice too.

Reverse Discrimination

Preferential treatment and concessions in favor of minority or historically disadvantaged group may create reverse discrimination against those who did not get such preferential treatment. In the context of India, by way of reservation, certain classes received preferential treatment with a view to uplift themselves. While doing such treatment, the reverse discrimination policies are justified only to the extent their role is subordinate to the fair equality of opportunity principle.²⁷

Creamy Layer

Creamy layer concept was evolved to disclaim reservation of such candidates whose income level more than specified criteria as decided by the Government. Sattanathan Commission, 1970 recommended that those who have made adequate progress educationally and economically should go out of the orbit of State aid. Creamy layer is not

²⁰ Malhotra, R., & Neelakandan, A. (2011). *Breaking India Western Interventions in Dravidian and Dalit Faultlines* (1st ed., 16th Impression, 2017). New Delhi: Infinity Foundation.55.

²¹ Choudhry, S., Khosla, M., & Mehta, P. B. (2016). *The Oxford Hand Book of the Indian Constitution* (1st Ed.). Oxford University Press. 721. "The original beneficiaries of reservations under the Indian Constitution are SCs and STs. SCs were first mentioned in British India's Government of India Act, 1935." See also Mr. Churchill, British Parliament, India (Government Policy) (Hansard, 6 March 1947) Retrieved November 30, 2018, from <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1947/mar/06/india-government-policy>

²² Blackwell, A. H. (2008). *Essential law dictionary* (1st ed., p. 28). Sphinx Publishing.

²³ Affirmative action |Definition of affirmative action in English by Oxford Dictionaries. (n.d.). Retrieved November 30, 2018, from https://en.oxforddictionaries.com/definition/affirmative_action

²⁴ 579 U. S. (2016). https://www.supremecourt.gov/opinions/15pdf/14-981_4g15.pdf

²⁵ *Ajit Singh v. State of Punjab*, (1999) 7 SCC 209.

²⁶ Singh, M. P. (2015). Mapping the Constitutional Vision of Justice and its Realisation. *Journal of National Law University Delhi*, 3(1), 1–15.

²⁷ Srivastava, A. (2008). Reverse Discrimination in favour of other backward classes: some reflections, *Banaras Law Journal*, 37 & 38 (1&2).

www.bhu.ac.in/lawfaculty/blj2006-072008-09/BLJ_2007/7_A%20Srivastava.doc

defined by the Constitution. The Supreme Court of India declared that creamy layer must be excluded from the backward classes.²⁸ It is remained applicable to other backward class. On the question of applicability of to SCs/STs, the Supreme Court said that it would be within the jurisdiction of Constitutional Courts to exclude creamy layer to such groups when applying principle of equality. It also agreed that creamy layer is the principle of equality and not merely a principle of identification.²⁹ National Commission for Backward Class had proposed the Central Government to raise the present annual income from 6 lacs to 15 lacs to decide creamy layer criteria.³⁰ Maharashtra Government has raised its limits from 6 lacs to 8 lacs.³¹ It means, if a person is belonging to such class whose annual income below than these figures, he would be entitled to get reservation benefits. Also, the Constitution does not prescribe any specific criteria to determine SCs/STs³² before including them in the list; the lists prepared through Presidential Order are final except the parliament by law alters it. As per Article 74 of the Constitution of India, the President is required to exercise of his functions, act in accordance with aid and advice of Council of Ministers with the Prime Minister.

Educational Creamy Layer

It was introduced in the case of Ashoka Kumar Thakur v. Union of India³³ wherein the Supreme Court held that one is educationally backward until the candidate has graduated from a university. Once he has, he shall no longer enjoy the benefits of reservation. He is then deemed educationally forward.

Judicial Perspectives

The confrontation between the reservation and equality provisions, as Dr. B. R. Ambedkar says in the Constituent Assembly,³⁴

“...the court will then come to the conclusion whether the local Government or the State Government has acted in a reasonable and prudent manner.”

Dr. B.R. Ambedkar also viewed that “[a]ny excessive reservation or any unnecessary prolonged reservation will result in invidious discrimination.”³⁵

Judiciary has right to review the law made by a competent legislature on the grounds such as legislative competence, violation of Part III of the Constitution and reasonableness of the law.³⁶ Recently, in November 2018, the Act passed by the Maharashtra State to provide 16 % reservation of seats for admission in educational institutions in the State and posts in public services under the State to Socially and Educationally Backward Class may come

²⁸ Tyagi S. (n.d.). Case Presented on Indra Sawhney & Others Vs. Union of India. Legal Services India. <http://www.legalservicesindia.com/article/1457/Indra-Sawhney-&-Others-Vs-Union-of-India.html>

²⁹ Jarnail Singh v. Lachhmi Narain Gupta, (2018) 10 SCC 396.

³⁰ Ghildiyal S. (2015, Oct.27). OBC panel backs off, won't make 'creamy layer' reservation criteria stringent - *Times of India*.

³¹ Social Justice and Special Assistance Department, Government Resolution (December 16, 2017). <https://www.maharashtra.gov.in/Site/Upload/Government%20Resolutions/English/201712161510425022.pdf>

³² Jariwala C.M. (2000). Reservation in Admission to Higher Education. *Journal of the Indian Law Institute*, 42, 207.

³³ Reddy, V. (2008, May 4). The Eight Fatal Sins of Ashok Kumar Thakur V. Union of India. <https://lawandotherthings.com/2008/05/eight-fatal-sins-of-ashok-kumar-thakur/>

³⁴ Constituent Assembly of India Debates Proceedings, Volume VII, November 30, 1948, <http://164.100.47.194/Loksabha/Debates/cadebatefiles/C30111948.html>

³⁵ Singh, M. P. (2010). Reservation: The Judicial Construction. *The Banaras Law Journal*, 39, 15–16.

³⁶ Namit Sharma v. Union of India, (2013) 1 SCC 745 para. 11.

within the purview of judicial scrutiny which surpasses ceiling limit of 50 % as decided by Mandal Commission case³⁷ which may be allowed it to bypass on certain extraordinary situations.³⁸ However, there is presumption of validity of law which requires extremely heavy onus on the person who alleges its unconstitutionality.³⁹

Some of the States have made an attempt to put the law relating to reservation into 9th Schedule to avoid scrutiny by the Court. But the Court again takes stand of its power of judicial review.

In *I.R. Coelho v. State of Tamil Nadu*,⁴⁰ the Court held that the inclusion of a Statute in the 9th Schedule by amendments made after 24th April, 1973 will not save it from being struck down as unconstitutional if its effect is to abridge or abrogate the fundamental rights guaranteed by Part III of and if such violation will violate the basic structure of the Constitution.

In regard to various verdicts relating to reservation in post-graduate education postulates national interest is paramount consideration than any other interests. The Supreme Court articulates the term of educationally forward, human rights of meritorious candidate at post-graduation studies.

In *Preeti Shrivastava v. State of Madhya Pradesh*,⁴¹ it was held that selection for the post graduate course in medical sciences is inconsistent with Article 335, as these entrants occupy posts in teaching hospitals. The element of public interest in having the most meritorious students is also present at the post graduate level in medical specialties. Therefore selection of students of the right calibre is essential in the public interests at the level of specialised postgraduate education. Further, the Court held that at the level of admission to the super speciality courses, no special provisions are permissible, they being contrary to national interest. Merit alone can be the basis of selection.⁴²

The Court referred the verdict in *M.R. Balajiv. State of Mysore*,⁴³ and observed that Article 15(4) refers to the special provisions for the advancement of certain classes or SCs/STs, it is not a provision which is exclusive in character. While making provisions of advancement of those classes, it is not justified on the part of the State in ignoring altogether the advancement of the rest of society.

The Court emphasized that at the level of higher post-graduate university education, it is essential in the national interest that these special facilities are made available to persons of high calibre possessing the highest degree of merit so that the nation can shape their exceptional talent that is capable of contributing to the progress of human knowledge, creation and utilisation of new medical, technical or other techniques, extending the frontiers of knowledge through research work. In fact, everything that gives to a nation excellence and ability to compete internationally in professional, technical and research fields.

³⁷ *Indra Sawhney v. Union of India*, AIR 1993 SC 477.

³⁸ MANU/SC/0104/1993 para. 121.

³⁹ *Raja Ram Pal v. The Hon'ble Speaker, Lok Sabha*, (2007) 3 SCC 184.

⁴⁰ MANU/SC/0595/2007.

⁴¹ (1999) 7 SCC 120.

⁴² *Ibid.*

⁴³ 1963 Suppl. 1 SCR 439 pp. 466-467.

Further, the Court observed that it would be detrimental to the national interest to have reservations at this stage. Opportunities for such training are few and it is in the national interest that these are made available to those who can profit from them the most viz. the best brains in the country, irrespective of the class to which they belong.

In *Rajendran CA v. Union of India*,⁴⁴ it was held that in making special provisions for the weaker sections for the higher education, the State cannot weaken the standards of education or lower the efficiency of the scholars to the detriment of national interest.

In *Indra Sawhney v. Union of India*,⁴⁵ it was observed that if once a backward class, always a backward class then it would defeat the very purpose of the special provisions made in the Constitution for the advancement of the backward classes for enabling them as equal citizens.⁴⁶ Further, it held that reservation being extreme form of protective measure shall not exceed 50%. The Court opined that a lawyer, a teacher and a doctor of any community whether he is a teacher of primary school or university, or a professor in medical college always commands social respect. What standard of education should be adopted should be concern of the State. Expression of socially and educationally backward under Article 15(4) was purposive. Mere educational or social backwardness would not have been sufficient as it would have enlarged the field thus frustrating the very purpose of the amendment. It is not either social or educational, but it is both social and educational. Reading the expression disjunctively and permitting inclusion of either socially or educationally backward class of citizens would defeat the very purpose.⁴⁷

In *Minor P. Rajendran v. State of Madras*,⁴⁸ wherein pointed out that if the reservation in question has been based only on caste and had not taken into account the social and educational backwardness of the caste in question, it would be violative of Article 15(1).

In *Ajay Kumar Singh v. State of Bihar*,⁴⁹ the Court discussed as reservation provided is only at the stage of entry and not at the stage of exit. In the matter of passing of the examination, concession is not shown to members of reserved classes. The pass marks are uniform for all. However, in this case, issue about who is educationally forward did not rise.

In *Mohan Bir Singh Chawla v. Punjab University, Chandigarh*,⁵⁰ it was observed that at higher levels of education it would be dangerous to depreciate merit and excellence. The higher you go in the ladder of education, the lesser should be the reservation.

In *Gulshan Prakash v. State of Haryana*,⁵¹ it was observed that the State Government is the best judge to grant reservation for SC/ST/Backward Class categories at Post-Graduate level in admission as Article 15(4) is an enabling provision and the decision of the State of Haryana not to make any provision for reservation at the Post-Graduate level

⁴⁴ AIR 1968 SC 507.

⁴⁵ (1992) Supp (3) SCC 217.

⁴⁶ Roy, A. Constitutional Validity of the 93rd Constitutional Amendment. Retrieved November 30, 2018, from <http://www.legalservicesindia.com/article/100/Constitutional-Validity-of-the-93rd-Constitutional-Amendment.html>

⁴⁷ AIR 1993 SC 477.

⁴⁸ AIR 1968 SC 1012, 1968 SCR (2) 1968.

⁴⁹ (1994) 4 SCC 401.

⁵⁰ (1997) 2 SCC 171.

⁵¹ (2010) 1 SCC 477.

suffers no infirmity. Every State can take its own decision with regard to reservation depending on various factors.

In *AIIMS Student's Union v. AIIMS*,⁵² where it was held that a candidate who gets more marks than another is entitled to preference for admission. Merit must be the test when choosing the best, according to this rule of equal chance for equal marks. The quantum of reservation should not be excessive or societally injurious.

In *Dr. Saurabh Choudhary v. Union of India*,⁵³ the Court examined that "Right of a meritorious student to get admission in a Post Graduate Course is a Fundamental and Human Right, which is required to be protected. Such a valuable right cannot be permitted to be whittled down at the instance of less meritorious students."

In *Ashoka Kumar Thakur v. Union of India* (OBC Judgment),⁵⁴ in this petition, Petitioners had challenged the validity of Constitution (Ninety-Third) Amendment Act, 2005 by inserting clause (5) in Article 15 of the Constitution of India giving reservation to OBCs/SCs/STs. The Court upholds its validity subject to implement creamy layer criteria for socially and educationally backward class. While interpreting definition of educationally backward, the Supreme Court in majority held that once a candidate has graduated from the University, he shall be treated as educationally forward. It was held that

One is educationally backward until the candidate has graduated from a university. Once he has, he shall no longer enjoy the benefits of reservation. He is then deemed educationally forward. For admission into Master's programmes, such as, Master of Engineering, Master of Laws, Master of Arts etc., none will be a fortiori eligible for special benefits for admission into post-graduation or any further studies thereafter.

In *Dr. Kriti Lakshnav. State of Karnataka*,⁵⁵ wherein which puts domicile condition for admission in to post graduate courses against government quota seats was challenged by aspirants who cleared NEET and also passed MBBS degree in medical college situated in Karnataka. The Supreme Court declared the said clause is invalid to the extent it disqualifies petitioners and similarly situated candidates who completed their MBBS/BDS degree courses from college situated in Karnataka from competing for admission PG medical/dental courses in Government medical colleges and against government quota seats in non-governmental institutions.

In *Tripurari Sharan v. Ranjit Kumar Yadav*,⁵⁶ wherein validity of admission process for MBBS/BDS and PG courses pursuant to a circular dated 14.11.1995 of the State Government of Bihar was in question. As per the circular, a meritorious reserved candidate is treated as general merit candidate and is allotted a seat in the general merit category; such meritorious reserved candidate may instead choose to take up a seat from amongst the seats earmarked for that particular reserved category to which he belongs to gain admission in the college of his preference; on doing so, the choice of seat in the general category left by the meritorious reserved candidate will go to a candidate of the

⁵² (2002) 1 SCC 428 para. 44.

⁵³ 2004 (5) SCALE 0432 SC.

⁵⁴ MANU/SC/1397/2008 para. 273.

⁵⁵ AIR 2018 SC 1657.

⁵⁶ (2018) 2 SCC 656.

reserved category. The Court reiterated that, 50% reservation rule should not be breached under any circumstance.

In *Ram Singh v. Union of India*,⁵⁷ the Supreme Court was viewed that, “*New practices, methods and yardsticks have to be continuously evolved moving away from caste centric definition of backwardness. This alone can enable recognition of newly emerging groups in society which would require palliative action.*”

In *Dr. Sandeep Kansurkar v. Union of India*,⁵⁸ the Court reiterated the observation in *Dr. Pradeep Jain* case that in super specialties there should really be no reservation.

VII. CONCLUSION :

The Supreme Court as the guardian and custodian of fundamental rights, reservation comes within the domain of judicial scrutiny. Though the fact that Legislature makes law, it is within the purview of judiciary to check its constitutionality.

The Supreme Court by interpreting Article 15 of the Constitution has elucidated the scope of reservation to socially and educationally backward class. Right to equality under Article 14 provides State shall not deny equality before law and equal protection of law. However, by first amendment considering directive principles of State policy added special provision for enabling the State to provide special benefits to socially and educationally backward class. The Apex Court by interpreting the educational creamy layer states that a candidate graduates from the university is educationally forward. He is not entitled to get special benefits. Despite of this approach, Central and State Government continue to provide such special benefits at post graduate and courses thereafter, undermining rights of meritorious students to get admission without any kind of discrimination.

The court also observed that creamy layer is the principle of equality and not merely a principle of identification and this interpretation may lead to claim violation of principle of equality if the State fails to follow creamy layer exclusion while providing reservation.

Some of Indian youths rush to foreign countries for advancement of their research and job opportunities as they fail to pursue in India. Between the years 2000 to 2009, number of Indian students taking education abroad was substantially increased.⁵⁹ Foreign countries are thereby benefiting by Indian talents and benefits of patent, copy rights accrue at foreign universities.

To protect rights of meritorious candidates, the Court emphasizes the rule of equal chance for equal marks, merit especially at post graduate and super specialty courses.

The court also suggests for adopting new methods moving away from caste centric definition of backwardness.

In my view, enabling provisions regarding to scholarship, necessary apparatus, traveling allowance, based on individual merit i.e. individual need based on circumstances by determining various factors like aptitude, academic performance, personal achievements, financial requirement, and so on may be helpful to access education and

⁵⁷(2015) 4 SCC 697.

⁵⁸(2016) 2 SCC 328.

⁵⁹ Mukherjee, S., & Chanda, R. (2012). *Student Mobility from India to Selected European Countries - The Case of Germany and France* (SSRN Scholarly Paper No. ID 2179724). Rochester, NY: Social Science Research Network. Retrieved from <https://papers.ssrn.com/abstract=2179724>

opportunities. Similarly, introduction of choice based and free education at higher education may be useful to easy access of it.⁶⁰ Moreover, reforms in education system can have greater advantage to save the next generation from the clutches of popularly called Macaulay's British education system.⁶¹

REFERENCES:

1. Basu, D. D. (1992). *Introduction to the Constitution of India* (14th Ed.). New Delhi: Prentice-Hall of India, 87-93.
2. Jayadevan, V. R. (2011). *Judicial Creativity in Constitutional Interpretation*. New Delhi: Deep & Deep Publications, 312-318.
3. Mane, S. (2007). *Indian Constitutional Law Dynamics and Challenges* (1st Ed.). Mumbai: Aarti & Co., 99-104.
4. Shourie, A. (2006). *Falling over Backwards (An Essay against Reservations and against Judicial Populism)*. New Delhi: ASA Publications.
5. Singh, A. P. (2009). Affirmative Action Programme in India: The Road Ahead. *Journal of Indian Law and Society*, 1st, 151 – 166.
6. Singh, M. P. (2010). Reservation: The Judicial Construction. *The Banaras Law Journal*, 39(Jan.2010-Dec.2010), 7–19.

⁶⁰ International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, 1966, Article 13 (c), Declaration on Social Progress and Development, 1969, Article 10 (e), The Constitution of Nepal, Article 31(3).

⁶¹ PTI (2018, October 28). Education most potent tool to ensure peace in society: Union minister. *Business Standard India*. Retrieved from https://www.business-standard.com/article/pti-stories/education-most-potent-tool-to-ensure-peace-in-society-union-minister-118102800281_1.html

GUIDELINES FOR CONTRIBUTORS

- 1] **Journal of Shivaji University (Humanities and Social Sciences)** is the publication of Shivaji University, Kolhapur (Maharashtra, India), being published twice a year. It is an academic double blind and peer reviewed ISSN approved Journal.
- 2] The Journal welcomes articles/papers based on original research by the faculty and research scholars working in various fields of Arts, Education, Law Social Science disciplines, Languages and Literature [Marathi, Hindi and English]. Articles/Papers can be submitted in English, Hindi or Marathi.
- 3] The **length** of the article/research paper **should not exceed 5000 words** (word limit is inclusive of references and notes).
- 4] The article/paper must accompany an **abstract not exceeding 200 words**. Abstract should be placed in the text box just below the title of the article and before Introduction on first page.
- 5] Article/research paper must be typed on A-4 size paper in double space. The preferred word-processing format is Microsoft Word [use Times New Roman, 12 pt. font size]. The authors writing their contributions in Marathi and Hindi are requested to make use of **Shrilipi, Kruti, Shivaji** font for typing of the manuscripts. [Use Shri-lipi 708, 14pt. font size].
- 6] All the sources of literature referred to while writing the article/paper must be properly cited in the text. The serial numbers of End Notes, if any, must also be indicated within text at appropriate places.
- 7] The listing of references must follow the alphabetical order as per APA style.
- 8] Follow the endnote pattern: Serialize all explanatory notes in the sequence in which they are referred to in the text (using numbered superscripts) and place them at the end of the text under **Notes**, but **before References**. Endnotes must not be used for bibliographic purposes.
- 9] Tables, charts, maps, figures etc. should be placed at appropriate places in the text of the article/paper and must be numbered serially with suitable headings. The tables should be referred to by their numbers within the text. Art-work for maps, figures and charts should be provided separately, if necessary.
- 10] Only articles evaluated and approved by the subject Experts/Referees are considered for their publication in the Journal. The referees evaluate Article/ Paper drafts in term of structure and organization of paper/argument, originality of the research, appropriateness of abstract and introduction, literature review, methodology and data sources, data/evidence and conclusions, and quality of language.
- 11] The name of the author/co-author of the article being submitted should appear only on separate article information sheet to be submitted along with the text of the article. The author's/Co-author's name should not be mentioned on the first page of the article/paper or it should not be directly or indirectly indicated anywhere in the entire text of the article'
- 12] For any other information and for inquiries regarding submitted articles/papers preferably use e-mail communications. (**E-mail id: editorjsu@unishivaji.ac.in**)

Only research articles/papers prepared strictly in accordance with the above guidelines and Journal format will be sent to referees for their evaluation and opinion about their acceptability or otherwise. We do not send back rejected articles.

